Байтурсынов А.

Тіл құрал. Часть 1 Фонетика

6-шы басылуы.

Дыбыс жүйесі мен түрлері

Гос. издат. Каз ССР.

М.; Ташкент ~~Қызылорда~~, 1927.

جەر ءجۇزىنىڭ ەڭبەكشىلەرى، بىرىگىڭدەر!

ЦЕНТР. ГОСБИБЛИОТЕКА Т.С.С.Р.
Инв. № 72.968.

بايتۇرسىن ۇلى اقمەت

ءتىل-قۇرال

دىبىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

I ءتىل تانىتقىش كىتاب.

قازاق-قىرعىز ءبىلىمدىلەرىنىڭ 1-ىنشى
توبىنىڭ قاۋلىسى بويىنشا وزگەرتىلىپ
6 — ىنشى باسىلۋى.

494.342
Б20
РК
С.XII8
VI-19
С.Х.
Т.Г.Б.
39 4

Bayturѕьn ulь Aqьmet

'TЬL-QURAL

Dьвьs juyesь men turlerь

I'tьl tanьtqьc kьtaв

6-nсь basьlьvь

А. Байтурсунов

ГРАММАТИКА КАЗАКСКОГО ЯЗ.

„ТИЛЬ-КУРАЛ"

Часть I-я, Фонетика

VI издание

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КССР им. А. С. Пушкина

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО К.А.С.С.Р.
1927

КНИЖНАЯ ФАБРИКА
ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИЗДАТЕЛЬСТВА
НАРОДОВ СССР
МОСКВА, ШЛЮЗОВАЯ
НАБЕРЕЖНАЯ, 162

Главлит № 75.066
Тираж 20.000 экз.

№ 1.319

РК 19592

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КазССР им. А. С. Пушкина
ИНВ. № 095649

ٴسوز باسى.

ٴتىل ادامنىڭ ادامدىق بەلگىسىنىڭ، زورى، جۇمىسىنىڭ قارۋىنىڭ ٴبىرى. وسى دۇنيەدەگى ادامدار تىلىنەن ايرىلىپ، سويلەۋدەن قالسا، قانداي قيىندىق كۇيگە تۇسەر ەدى، وسى كۇنگى ادامدار جازۋدان ايرىلىپ، جازا المايتىن كۇيگە ۇشىراسا، ونداعى كۇيى دە تىلىنەن ايرىلعاننان جەڭىل بولماس ەدى.

ٴبىزدىڭ زامانىمىز جازۋ زامانى: جازۋ مەن سويلەسۋ اۋىز بەن سويلەسۋدەن ارتىق ٴدارەجەگە جەتكەن زامان. الىستان اۋىزبەن سويلەسۋگە بولمايدى. جازۋ مەن دۇنيەنىڭ ٴبىر شەتىندەگى ادام ەكىنشى شەتىندەگى ادام مەن سويلەسەدى. سوندىقتان سويلەي ٴبىلۋ قانداي كەرەك بولسا، جازا ٴبىلۋدىڭ كەرەكتىگى ونان دا ارتىق. سويلەگەندە ٴسوزدىڭ جۇيەسىن، قيىسىن كەلتىرىپ سويلەۋ قانداي كەرەك بولسا، جازعاندا دا ٴسوزدىڭ كەستەسىن كەلتىرىپ جازۋ سونداي كەرەك. ٴسوزدىڭ جۇيەسىن، قيىسىن كەلتىرىپ جازا بىلۋگە ٴسوز قانداي ورىندا قالاي وزگەرىلىپ، قالايشا بىرىنە ٴبىرى قيىنداسىپ جالعاساتىن جۇيەسىن ٴبىلۋ كەرەك. قالىق ٴومىرى ٴبىر جىلداپ، ون جىلداپ، قانشا ٴجۇز جىلداپ دا ەمەس، مىڭ جىلداپ، سانالادى، سونداي ۇزاق ٴومىرىنىڭ ىشىندە ٴار قالىقتىڭ تۇتىنىپ كەلە جاتقان سوزدەرى، ول سوزدەرىنىڭ بىرىنە ٴبىرى جالعاسىپ تىزىلەتىن داعدىلى جولى، جۇيەسى، قيىسى بولادى. ٴار جۇرتتىڭ تۇرىندە، تۇتىنعان جولىندا، مىنەزىندە قانداي باسقالىق بولسا، تىلىندە دە سونداي باسقالىق بولادى. ٴبىزدىڭ جاسىنان نە ورىسشا، نە نوعايشا وقىعان باۋىرلارىمىز ٴسوزدىڭ جۇيەسىن، قيىسىن ناعىز قازاقشا كەلتىرىپ جازا المايدى، نە جازسادا قيىندىق بەن جازادى، سەبەبى: جاسىنان قازاقشا جازىپ داعدىلانباندىق. ورىسشا وقىعاندار ورىس ٴسوزىنىڭ جۇيەسىنە داعدىلانىپ ۇيرەنگەن، نوعايشا وقىعاندار نوعاي ٴسوزىنىڭ جۇيەسىنە داعدىلانىپ ۇيرەنگەن، قازاق سوزدەرىن الىپ ورىس نە نوعاي جۇيەسى مەن تىزسە، ارينە، ول ناعىز قازاقشا بولىپ شىقپايدى. سونداي كەمشىلىك بولماس ٴۇشىن ٴار جۇرت بالاسىن اۋەلى ٴوز تىلىندە وقىتىپ، ٴوز تىلىندە جازۋ-سىزۋ ۇيرەتىپ، ٴوز ٴتىلىنىڭ جۇيەسىن ٴبىلدىرىپ، جولىن تانىتىپ، بالالار ٴابدان داعدىلانعاننان كەيىن باسقاشا وقىتا باستايدى. ٴبىزدە ٴتىلىمىز بۇزىلماي ساقتالۋىن تىلەسەك، وزگەلەرشە اۋەلى ٴوز ٴتىلىمىز بەن وقى-

ٴلىپ، سونان سوڭ باسقاشا وقىتۋ ٴتيىس. قازاقتىڭ باستاۋىش مەكتەبىندە باسقا بىلىمدەر مەن قاتار قازاق ٴتىلىنىڭ دىبىس، ٴسوز، سويلەم جۇيەلەرىن دە ۇيرەتۋ كەرەك. باستاۋىش مەكتەپتەگى وقۋعا شامالاپ قازاق ٴتىلىنىڭ دىبىس، ٴسوز، سويلەم جۇيەلەرى بالالارعا وقىتۋعا وسى « ٴتىل-قۇرال » دەگەن كىتاپشالاردى شىعاردىق.

باستاۋىش مەكتەپتە بالالارعا ٴتىل تانىتۋ ٴۇش تاراۋ بولىپ بولىنەدى

1) دىبىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى، 2) ٴسوز جۇيەسى مەن تۇرلەرى، 3) سويلەم جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

1-ٴىنشى ٴبولىمى سويلەۋمەن سويلەمدى، سويلەم مەن ٴسوزدى، ٴسوز بەن بۋىندى، بۋىن مەن دىبىستى تانىتادى. دىبىس تانۋدان قارىپ ماسەلەسى تۋادى. دىبىس بەن قارىپ ماسەلەسىنەن جازۋ ەرەجەلەرى مەن ٴسوز تۇرلەرى، تۇلعالارى، ٴسوز تۇرلەنۋ، وزگەرىۋلەرى تۋادى.

ٴسوйتىپ «ٴتىل-قۇرالدىڭ» 1-ٴىنشى بولىمىندەگى دىبىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى دەگەن ٴتىل تانىتۋ بىلىمىنە وسى ايتىلعان نارسەلەردىڭ ٴبارى دە كىرەدى، ٴار قايسىنان قىسقاشا باستاۋىشتىق دارەجەلى ٴبىلىم بەرىلەدى.

«ٴتىل-قۇرال» ۇشكە بولىنگەن مەن ٴار قايسىسى ٴار جىل وقىلمايدى. بۇل ۇشكە ٴبولىنۋ جىلدىق وقۋ مولشەرى مەن ەمەس ٴتىل ٴبىلىمىنىڭ جۇيەسى بويىنشا ۇيرەتكەن ۋاقىتتا ٴار جۇيەسىنەن بالالاردىڭ شاماسىنا قاراي ٴالى كەلەرلىكتەرى الىنىپ ۇيرەتىلەدى. قانداي قاي جىلدا ۇيرەتىلەتىنى باستاۋىش مەكتەپ پروگرامالارىندا كورسەتىلگەن.

مۇنداعى پايدالانعان ٴتىل ٴبىلىمىنىڭ قايسىسىن قانداي ٴادىس بەن ۇيرەتۋ جاعى دا تولىق كورسەتىلگەن جوق. «ٴتىل-قۇرال» قازاق ٴتىلىنىڭ جۇيەلەنگەن ٴبىلىمىن پايدالاناتىن نارسە، ٴار مۇعالىم ٴار ٴتۇرلى ادىس بەن ۇيرەتسە دە، بالالاردىڭ ۇيرەنەتىن ٴبىلىمى وسى «ٴتىل-قۇرالداعى» ٴبىلىم بولىپ شىعادى.

قازاقتىڭ ٴتىلى تۇرىك ٴتىلىنىڭ ٴبىر تاراۋى. دۇنيەدەگى جۇرتتىڭ ٴتىلى نەگىزىندە ۇشكە بولىنەدى: 1) تۇبىرشىك ٴتىل، 2) جالعامالى ٴتىل، 3) قوپارمالى ٴتىل. تۇبىرشىك ٴتىل تۇبىكى قالپىنان وزگەرىلمەي جۇمسالادى، ماسەلەن: قىتاي، جاپون تىلدەرى. جالعامالى ٴتىل ٴسوزدىڭ اياعىنا جالعاۋ قوسىلىپ وزگەرىلەتىن ٴتىل. ماسەلەن: تۇرىك، ٴپىن تىلدەرى. قوپارمالى ٴتىل ٴسوز ٴتۇبىرى مەن قوپارىلىپ، وزگەرىلەتىن ٴتىل، ماسەلەن: ورىس ٴتىلى، اراب ٴتىلى. ٴبىزدىڭ قازاق ٴتىلى تۇركى ٴتىلدىڭ ٴبىر تاراۋى بولعاندىقتان جالعامالى ٴتىل. قازاق ٴسوزىنىڭ ٴتۇبىرى وزگەرىلمەي اياعىنا جالعاۋ قوسىلىپ وزگەرىلەدى. جالعاۋ ەكى ٴتۇرلى: ٴبىرى ٴسوزدىڭ تۇلعاسىن وزگەرتسە دە، ىشكى ماعاناسىن وزگەرتپەيدى؛ ەكىنشىسى ٴسوزدىڭ تۇلعاسىندا، ماعاناسىندا وزگەرتەدى. سوندىقتان باستاپقىسى تىسقارعى، سوڭعىسى ىشكەرگى جالعاۋ دەپ اتالادى.

«قۇلاق» دەگەن سوزگە «تىك» دەگەن جالعاۋ قوسساق ـ «قۇلاقتىك» بولادى. تۇلعاسى وزگەردى، ماعاناسى وزگەرگەن جوق. «قۇلاقتىك» دەگەندە باستىڭ مۇشەسىنىڭ اتىن كورسەتەدى. ەگەردە «قۇلاق» دەگەن سوزگە «شىن» دەگەن جالعاۋ قوسساق «قۇلاقشىن» بولادى. مۇندا ا تۇلعاسى دا، ماعاناسى دا وزگەرەدى. «قۇلاق» باستىڭ مۇشەسىن كورسەتۋشى ەدى، «قۇلاقشىن» بولعان سوڭ باسقا كيەتىن كيىمنىڭ اتىن كورسەتىپ تۇر. ٴمىنى سوندىقتان «تىك» تىسقارعى «شىن» ىشكەرگى جالعاۋ بولادى.

ەكى ٴتۇرلى جالعاۋدىڭ تىسقارعىسى سويلەگەندە، جازعاندا سوزدەردى بىرىنە ٴبىرىن قيىستىرىپ ٴتىزۋ ٴۇشىن قاجەت، ىشكەرگىسى ٴبىر ماعانالى سوزدەن ەكىنشى ماعانالى ٴسوز شىعارىپ، سوزدەن ٴسوز تۋعىزىپ، كوبەيتىپ، ٴتىلدى بايىتۋ ٴۇشىن قاجەت. ىشكەرگى جالعاۋدىڭ ٴبىر سىپىراسى وسى ٴبىرىنشى جىلدىق «ٴتىل-قۇرال»دا ٴسوز تۇلعاسىن سويلەگەن ورىندىاردا كورسە-تىلدى، تىسقارعى جالعاۋ تۋرالى ەكىنشى «ٴتىل-قۇرال»دا ايتىلماقشى. ٴسوزدى دۇرىس ٴتىزىپ سويلەۋ، اسىرەسە دۇرىس ٴتىزىپ جازۋ تۋرالى ٴۇشىنشى جىلدىق «ٴتىل-قۇرال»دا ايتىلماقشى.

ە ٴتىل-قۇرال»دا داعدىلاندىرۋ، سىناۋ دەگەن سوزدەر ۇشىرايدى. «ٴتىل-قۇرال» مەن بالالاردى وقىتقاندا ٴار ەرەجە تۋرالى اڭداتۋ اڭگىمەسى بولعاز-ىان كەيىن، بالالار ٴابدان ٴتۇسىنۋ ٴۇشىن سويلەم-سويلەم سوزدەردى، ماقال-داردى ۇلگىگە الىپ، ولاردىڭ ىشىنەن ەرەجەگە كەلەتىن جەرلەرىن بالالارعا تاپتىرىپ، باسقالاردان ايىرتۋ.

ەولاي ٴبىر نەشە رەت ىستەپ كورسەتكەننەن كەيىن بالالار كەرەك سوز-دەردى وردەري تاۋىپ، وزدەرى ايىرۋعا داعدىلانادى، سونان سوڭ بالالار داعدى-لانىپ، ۇيرەنىپ بولدى عوي دەگەندە نىق ٴبىلىپ بولعان، بولماعانىن بايقاۋ كەرەك، سىناۋ كەرەك، سىناعاندا ۇيرەنگەن ەرەجەلەردى ورنىنا كەلتىرىپ جازا الا ما؟ جازا المايما؟ سونى سىناۋ. سوندىقتان مۇعاللىم بالالاردىڭ ۇيرەنگەن ەرەجەسى كەلەتىن سوزدەردى اۋىزدان جازدىرۋ ٴتيىس، باكى كىتابشاداعى جورتا قاتە جازىپ قويعان سوزدەردى دۇرىستاپ جازدىرۋ ٴتيىس. ٴبىر ەرەجەنى بالالار ٴابدان ۇيرەنىپ، ٴتيىستى ورنىندا جۇمساي بىلگەننەن كەيىن عانا كەلەسى ەرەجەنى ۇيرەتۋ.

ا. ب.

ٴتىل مۇشەلەرى.

سويلەۋ مەن سويلەم.

1) جەر جۇتىۋعا تويمايدى؛ وت وتىنعا تويمايدى؛ قۇلاق ەستىۋگە تويمايدى؛ كىسى ويعا تويمايدى؛ ٴبورى قويعا تويمايدى.

بۇل سويلەۋدە 5 سويلەم ٴسوز بار.

2) ەدىل بويى توعاي بار؛ توعاي تولى نوعاي بار؛ بۇۋرىل اتتى بۇعاۋ *) بار؛ ونى دا كەسەر ەگەۋ بار؛ سىم تەمىرگە بالعا بار؛ سۇمەسىنعانعا وردا بار.

بۇل سويلەۋدە 6 سويلەم ٴسوز بار.

جوعارىدا جازىلعان ەكى سويلەۋدەن كورىنەدى - ٴبىر سويلەۋدىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە سويلەم بولاتىندىعى. الايىق ناعى دا باسقا ٴبىر سويلەۋ، ماسەلەن «اش بالا توق بالاداي ويناماي دى، توق بالا اش بولام دەپ ويلامايدى» دەگەن ماقالدى. بۇل سويلەۋدىڭ ىشىندە ەكى سويلەم ٴسوز بار؛ ونىڭ ٴبىرى «اش بالا توق بالاداي ويناماي دى»، ەكىنشىسى: «توق بالا اش بولام دەپ ويلامايدى».

داعدىلاندىرىۋ: تومەندە جازىلعان سويلەۋلەردىڭ ٴار قايسىسىنىڭ ىشىندە نەشە سويلەمنەن بارىن ايىرتىپ، بالالاردى داعدىلاندىرىۋ كەرەك.

اقىل جاستان شىعادى؛ اسىل تاستان شىعادى. جوقتىق ۇيات ەمەس؛ بايلىق مۇرات ەمەس. مال جانىم-ساداعاسى؛ جان ارىم ساداعاسى. جالعىز اعاش ٴۇي بولماس؛ جالعىز جىگىت ٴبي بولماس. تۋرا بيدە تۋعان جوق؛ تۋعاندى بيدە ىيمان جوق. ساي سايعا قۇيادى؛ باي بايعا قۇيادى - وزەن وزەنگە قۇيادى؛ كۇن ورتاق، اي ورتاق، جاقسى ورتاق. اشىۋ دۇشپان، اقىل دوس؛ اقىلىڭا اقىل قوس. سابىر ٴتۇبى سارى التىن: سارعايعان جەتەر مۇراتقا، اسىققان قالار ۇياتقا. شالقايعانعا شالقاي: پايعامباردىڭ ۇلى ەمەس؛ ەڭكەيگەنگە ەڭكەي:

---

*) بۇعاۋ كىسەن

اناكٴدان قالعان قۇل ەمەس. اتاڭ جامان كٴسى ەدى. اتا بەرگەننٴڭ قۇلى ەدى؛ ەندٴ جامان كٴسى ەدى: ماسكەۋدٴڭ قارا كۇگٴى ەدى. ٴىش قازانداي قاينايدى، كٴرەسەۋگە دارمەن جوق؛ قويان قولتىق الىسىپ، جىعىلىساكٴدا ارمان جوق.

سويلەم مەن ٴسوز.

ٴبىر سويلەمنىڭ ٴىشىندە ٴبىر نەشە ٴسوز بولادى؛ ماسەلەن، «**اش بالا توق بالاداي ويناماي دى**» دەگەن سەيلەمنىڭ ٴىشىندە بەس ٴسوز بار: **1**) اش، **2**) بالا، **3**) توق، **4**) بالاداي، **5**) ويناماي دى.

الايىق «**توق بالا اش بولام دەپ ويلاماي دى**» دەگەن سويلەمدى. مۇنىڭ ٴىشىندە: **1**) توق، **2**) بالا، **3**) اش، **4**) بولام، **5**) دەپ، **6**) ويلاماي دى.

داعدىلاندىرىۋ تومەندەگى جازىلعان سويلەمدەردىڭ ٴار ٴبىرىنىڭ ٴىشىندە نەشە سوزدەن بارىن ايىرتىۋ.

ۋلكەن باستار، كٴشى قوستار. قوياندى قامىس ولتىرەر؛ ەردى نامىس ولتىرەر. ۋراقشىنىڭ جامانى وراق تاڭدايدى. قاس جورعادان جورتاق تۇۋار؛ قاس باتىردان قورقاق تۇۋار؛ قاس شەبەردەن شورقاق تۇۋار. ٴوز اقىلىن شامالاعان قور بولماس. ٴوزى بىلمەس، وزگەنىڭ ٴتىلىن الماس. تەنتەكتىڭ اقىلى تۇستەن كەيىن ەنەدى. اتادان بالا تۇۋسا ىيگى؛ اتا جولىن قۇۋسا ىيگى؛ بەتىمە كەلەر ۇيانىن ٴوزى ٴبىلىپ جۇۋسا ىيگى، اتانىڭ كوڭٴلى بالادا؛ بالانىڭ كوڭٴلى دالادا. كوپ بالانىڭ ٴىشىندەگى قارت بالا بولار؛ كوپ قارتتىڭ ٴىشىندەگى بالا دانا بولار، بىلگەن كٴسى ناۋىپ ايتادى؛ بىلمەگەن كٴسى قاۋىپ ايتادى. جىبەكتى شاقتاي بىلمەگەن ٴجۇن ەتەدى؛ قىزدى ساقتاي بىلمەگەن كۇڭ ەتەدى.

سىناۋ. تومەندەگى سويلەمدەردىڭ ٴىشىندە نەشە سوزدەن بار ەكەنىن ايىرىپ، ٴار سويلەمنىڭ ٴىشىندەگى سوزدەردى باستان اياق نومىرلەپ، جاقشا (*) ٴىشىنە نومىرلەرىن قويىپ جازىڭدار. ۋلگى: **1**) بالالى ٴۇي بازار. جازىۋ كەرەك.

1) بالالى، 2) ٴۇي، 3) بازار.

ولگەن كەلمەس؛ وشكەن جانباس، بەرگەن الار؛ ەككەن ورار. جەر تاۋسىز بولمايدى؛ ەل داۋسىز بولمايدى. بىرەۋ تويىپ سەكىرەدى؛ بىرەۋ توڭىپ سەكىرەدى. شام جارىعى تۇبىنە تۇسپەس. اۋزى جامان ەلدى بىلدىر؛ اياعى جامان ٴتوردى بىلعار.

بىلەگى تولىق ٴبىردى جىعار؛ ٴبىلىمى تولىق مىڭدى جىعار. ەكى قاتىن العاننىڭ داۋى ۇيىندە؛ جامان قاتىن العاننىڭ جاۋى ۇيىندە. قايتىپ كىرەر ەسىكتى قاتتى سەرىپپە. ٴتۇس تابانى جايىلعان، اتان جۇرەر جول ەكەن. تۇسەكىنەن ايىرىلعان ادام جۇرەر جول ەكەن.

(*) جاقشا دەپ مىنانى ( ) ايتادى.

ٴسوز بەن بۋىندار.

ٴبىر ٴسوزدىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە بۋىن بولادى. ماسەلەن: «ات» دەگەن ٴسوزدە ٴبىراق بۋىن بار؛ «ا-تا» دەگەندە ەكى بۋىن بار؛ «ا-تا-لار» دەگەندە ٴۇش بۋىن؛ «ا-تا-لار-عا» دەگەندە ٴتورت بۋىن؛ «ا-تا-لا-رى-ما» دەگەندە بەس بۋىن، ٴسوز بۋىن سانىنا قاراي ٴبىر بۋىندى، ٴۇش بۋىندى، ٴتورت بۋىندى، ونان كوبى كوب بۋىندى ٴسوز دەپ اتالادى

داعدىلاندىرۋ. تومەندەگى سوزدەردىڭ بۋىندارىن ايىرتۋ:

بال، بالا، بالالار، ساۋ، ساۋلىق، ساۋساق، ساۋدا، ساۋداگەر، تاي، تاياۋ، تايعاق، تايلاق، تايعاناق، تايسالۋ، تايپالۋ، تايانۋ، اش، اشىق، اشقىش، اشقان، اشقاراق، اشقىلتىم، جان، دەنە، ساماي، ساقال، مويىن، كەۋدە، الاقان، شەمىرشەك، اپا، قارىنداس، نەمەرە، ناعاشى، نۇداشا؛ قاز، قارعا، قارا قۇس، قارلىعاش، جاپالاق، بالشىقشى، جاعالتاي، كۇيكەنتاي، بەزگەلدەك، قىزعانشاق، قارعاىۋعا، ساقتانۋعا، اۋدارىۋعا، قۇلاتۋعا، سەسكەنۋگە، وستىرىۋگە، سولقىلداۋعا، ساندىراقتاۋعا، شاشىراتۋعا، اۋدارىستىرىۋعا، ۇشىراتۋعا.

سىنا ● تومەندەگى سوزدەردى بۋىنعا بولگەندە، بۋىندار اراسىنا سىزىقشا «-» قويىڭدار.

ٴۇلگى: ساۋ-دا، سا-ياق، ا-سىق، تۇش-قىل-تىم، سا-رى-ە-ساق، ساق-تانۋ-عا، جال-پىل-داۋ-عا، ا-تىس-تىرۋ-عا.

ەل قۇلاعى ەلۋ. بولەك الا، جەر شولا. داۋىل بولماي جاۋىن بولماس؛ ٴبيت بالاسى ساۋ ن بولماس. جاقسى كەلسە قۇت؛ جامان كەلسە جۇت. تيىسە تەرەككە، تيمەسە بۇتاققا. ەر تۋعان جەرىنە، ٴبيت تويعان جەرىنە. كوپ قورىقتادى؛ تەرەك باتىرادى. ۇيادا نە كورسەڭ، ۇشقاندا سونى الارسىڭ. ارزاننىڭ سورپاسى تاتىماس. باقىر قازان پىسكەنى بارشامىزعا پايدالى. كوشسە، كوش قاسىنداىمىز؛ وتىرسا، وت باسىنداىمىز. ۇيگە كەلگەندە ۇيدەي وكپەڭدى ايتپا، اس قادىرىن بىلمەسەڭ؛ اشارشىلىق بەرەر سازاگىڭدى؛ ات قادىرىن بىلمەسەڭ، جاياۋلىق بەرەر سازاگىڭدى. شاقىرعانداراعا بار؛ شاقىرماعانداردان قاش. شاقىرعانداردى شاقىرامىن، شاقىرماعاندارعا قاقىرامىن.

بۋىن مەن دىبىس.

ٴبىر بۋىننىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە دىبىس بولادى؛ ماسەلەن، «نە؟»، «جە!»، «ما!»، «ات»، «اش» دەگەن سوزدەردىڭ ىشىندە ٴبىر بۋىنىنان بار، مۇنداعى

ٵر بۋۋىندا ەكى-ەكى دىبىستان بار. «نە؟» (ٵبىرىنشى دىبىس «ن»، ەكىنشى
دىبىس «ە»). «حە!» (ٵبىر ىنشى دىبىس «ح»، ەكىنشى دىبىس «ا»)، «ات»
(ٵبىرىنشى دىبىس «ا»، ەكىنشى دىبىس «ت»)، «اقش» (بىرىنشى دىبىس
«ا»، ەكىنشى دىبىس «ش»).

قاب، باس، جەل، كۇل، مەس، باي، جاۋ دەگەن سوزدەر ٵبىر بۋۋىندى،
ٵبىراق بۋلاردىڭ ٵار بۋۋىنىندا ەكەۋدەن ەمەس، ٵۇش-ۇشتەن دىبىس بار:
ق-ا-ب، ب-ا-س، ج-ە-ل، ك-ۇ-ل، م-ە-س، س-و-ر، ب-ا-ي، ج-ا-ۋ. ٵبىر دىبىستى
بۋۋىندار‌دا بولادى؛ ماسەلەن، ا-را، ا-تا، ا-عۋ، ا-سىۋ، ا-زىۋ، ا-سى دەگەن
سوزدەردىڭ ٵبىرىنشى بۋۋىندارىندا ٵبىر ٵبىر دىبىستان، ەكىنشى بۋۋىندارىندا
ەكى-ەكى دىبىستان بار. دىبىس تاڭباسىن قارىپ دەپ اتايمىز، سوندىقتان
جازعان ٵسوز ىشىندە پالەن قارىپ بار دەيمىز؛ ايتقان ٵسوز ىشىندە پالەن
دىبىس بار دەيمىز. دىبىس بەن قارىپ ەكەۋى ەكى باسقا نارسە، بىرىنە ٵبىرىن
قاتىستىرىپ، شاتىستىرماسقا ٵتيىس. دىبىس ەستىلەتۇن كوزگە كورىنبەيتۇن، نارسە،
قارىپ كورىنەتۇن، ەستىلمەيتۇن نارسە.

داعدىلاندىرۋ. تومەندەگى سوزدەردىڭ بۋۋىندارىندا نەشە قارىپتەن
بار ەكەنىن ايىرتۋ.

اق، توقا، ساز، بەت، قۇن، اي، باي، ساي، تاۋ، باۋ، جاۋ، اتا، ارا، جالا شانا،
ازى، اتى، اسى، جاسى، سانى جانى، اران، اجار، ۇزاۋ، بۇراۋ، ارزان،شورتان،
بۇرشاق، تارماق، سالماق، المالى، سالماعى، تارماعى، شارباعى، اتباعان،
جاتباعان، قالماعان.

سىناۋ. تومەندەگى سوزدەردى بۋۋىنعا ٵبولىۋ، ٵار بۋۋىنداعى، قارىپتىڭ
سانىن بۋۋىن ۇستىنە سيپەر مەن قويىۋ كەرەك.

جارلى بولساڭ ارلى بولما؛ بار بولساڭ تاسبا، جوق بولساڭ ساسبا. بارى مەن
بازار، جوقتى قايدان قازار. پايداسىز بولسا، بايدان بەز، پاناسىز بولسا، سايدان
بەز، بار ماقتانسا تابىلار، جوق ماقتانسا شابىلار، تالتاڭدا‌ساڭ تالتاڭدا اقشاڭ
بولسا قالتاڭدا، كۇلمە دوسىڭا، كەلەر باسىڭا دوسقا كۇلكى، دۇسپانعا تابا بولما.
اقشانى جولدان تابساڭدا ساناپ ال. اڭدا‌ماي سويلەگەن اۋىرماي ولەدى. اقىل
جاس ۇلاننان، جۇيرىك تاي قۇناننان، سىبىر سىبىراعاندى بىلمەس، جامان
سىيلاعاندى بىلمەس. كوشە بىلمەس جاماندار، كوشسە كولىك ولتىرەر؛ سويلەي
بىلمەس جاماندار، ٵسوزدى وزىنە كەلتىرەر.

قازاق تىلىندەگى دىبىستار؛ ولاردىڭ تاڭبالارى.

قازاق تىلىندە بارلىعى 24 دىبىس بار. ولاردىڭ تاڭبالارى مىناۋ:

ا، ب، پ، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ع، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، و، ۇ، ۋ، ە، ى، ي،

بۇلاردان باسقا ٴبىر كومەكشى بەلگى «دايەكشى» (ٴ) بار.

دىبىستار داۋىستى، داۋىسسىز، بولادى. سوعان قاراي تاڭبالارى دا داۋىستى، داۋىسسىز بولىپ بولىنەدى *). داۋىستى تاڭبالار: **ا، و، ۇ، ى، ە،**

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى بۇۋىنعا ٴبولىپ، بۇۋىن ىشىندەگى داۋىستى تاڭبالاردىڭ استىن سىزىپ، كورسەتىڭدەر.

باسقا كەلگەن بالەدەن باستان قۇلاق ساداعا. سوقىر كورگەنىنەن جاز باس. سوقىردىڭ قولىنا تۇسپە، ساڭىراۋدىڭ استىنا تۇسپە. ٴبىر اشتىڭ ٴبىر توقتىعى بار. نە ەكسەڭ، سونى ورارسىڭ. تاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر. قۇلاق ەستىگەندى كوز كورەر. اعاش كوركى جاپىراق، ادام كوركى شۇبەرەك، كەمىنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، سونىڭ جەرىن جەرلارسىڭ. بەرگەن جومارت ەمەس، العان جومارت. ات ەرىندى كەلەر، ەرمەرىندى كەلەر. وگىزدى ورگە سالما، قاناتىڭ تالار؛ جامانعا ٴجۇزىڭ سالما، ساعىڭ سىنار. اداسقاندىڭ ارتىنداعىسى بىلەر؛ جاڭىلعاننىڭ جانىنداعىسى بىلەر.

داۋىسسىز تاڭبالار: **ب، پ، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ع، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، ۋ، ي.**

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى بۇۋىنعا ٴبولىپ، بۇۋىن ىشىندەگى داۋىسسىز تاڭبالاردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

باسقا كەلگەن بالەدەن باستان قۇلاق ساداعا. سوقىردىڭ قولىنا تۇسپە،

(*) دىبىستار قانداي تۇرگە ٴبولىنىپ؛ قالاي اتالسا، ولاردىڭ تاڭبالارى دا سولاي ٴبولىنىپ، سولاي اتالادى.

ساعىراۋدىڭ استىنا تۇسەبە. ٴبىر اشىنىڭ ٴبىر-تۋقىمى بار. نە ٴىشكەنىڭ، سونى ورار ەدىن. تاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر. قۇلاق ەستىگەندى، كوز كورەر، اعاش كوركى جاپىراق، ادام كوركى شۇبەرەك. كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ سونىڭ جىرىن جىرلارسىن. بەرگەن جومارت ەمەس، العان جومارت. ات ەرىندى كەلەر، ەرمۇرىندى كەلەر. وگىزدى ورگە سالما، قاناتىڭ تالار؛ جامانعا ٴجۇزىڭ سالما، ساعىڭ سىنار. اداسقاننىڭ ارتىنداعىسى بىلەر؛ جاعىلعاننىڭ جانىنداعىسى بىلەر.

داۋىسسىز دىبىستار ٴتۇرلى قاسيەتتەرىنە قاراي ٴوز ارا ٴبىرنەشە تۇرگە بولىنەدى.

1) جارتى داۋىستى دىبىستار؛ ر، ل، ۋ، ي.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى جارتى داۋىستى دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرتىۋ.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى جارتى داۋىستى «ۋ» جانا «ي»، «ر»، «ل» داردى ايىرتىۋ.

باي بايعا قۇيار؛ ساي سايعا قۇيار؛ ٴوزى تويسادا، كوزى تويمايدى. ايبار كەرەك، ٴال كەرەك؛ ٴالسىز ايبار نەكەرەك؟ اۋرىۋ قالسادا، ادەت قالمايدى. دەن ساۋلىق زور بايلىق. ايناللىرعان اۋىر الماي قويماس.

سارت بايىسا تام سالار؛ قازاق بايىسا قاتىن الار. تويعا بارساڭ، تويىپ بار؛ جۇمىسىڭدى قويىپ بار. ات اياعىن تاي باسار. ايۋدان قورىققان توعايعا بارماس. جەر تاۋسىز بولمايدى، ەل داۋسىز بولمايدى. تاي تۇۋلاپ ۇيىرىنەن شىقپاس، ٴيشىڭ ۇۋداي اشيدى، ەش امال جوق ەتىۋگە.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى جارتى داۋىستى دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

توي توندىمكى، اس اتىنىكى، ٴبارىڭ بىردەي تويشى بولساڭ. قۇۋبولاسىن؛ ٴبارىڭ بىردەن قويشى بولساڭ، قۇل بولارسىن. اقساق قوي تۇستەن كەيىن ماڭىرايدى. ماي ساسىسا تۇز سەبەر، تۇز ساسىسا نە سەبەر؟ تۇيەنىڭ ۇلكەنى كوپىردە تاياق جەيدى. ٴبىر بايدىڭ جۇرتىنا ەكى تىشقان تالاسىپتى. ات اۋناعان جەردە تۇك قالادى. انتى قامشى مەن ايداما، جەم مەن ايدا. قويشى كوپ بولسا، قوي ارام ولەر. وت پەن ويناساڭ، كۇيەرسىن؛ بالا مەن ويناساڭ، شارشارسىن.

مۇڭعى تۇيەنىڭ جۇگى اۋىر، تاي تۇۋلاپ ۇيىردەن شىقپاس. شىرىككە شىبىن ينالار. جىرتىق ۇيگە تامشى ٴۇيىر. ارىق اتقا قامشى ٴۇيىر. بايتال شاۋىپ، بايگى الماس ەكى كەمەنىڭ قۇيرىعىن، ۇستا جەتىسىن بۇيرىعىڭ.

2) قاتاڭ دىبىستار: ب، پ، ت، س، ش، ق، ك.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى قاتاڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرتىۋ.

سوقىردىڭ قولىنا تۇسپە، ساڭىراۋدىڭ استىنا تۇسپە. بەرسەڭ الارسىڭ، ەكسەڭ ورارسىڭ. ات ەرىندى كەلەر، ەر مۇرىندى كەلەر. بازارعا باردا باعىڭ سىنا، ۇلىڭ وسسە ۇلىقتى مەن اۋىل بول؛ قىزىڭ وسسە قىلىقتى مەن اۋىل بول. اتا كورگەن وق جونار؛ انا كورگەن تون پىشەر. اتاڭا نە قىلساڭ، الدىڭا سول كەلەر؛ بۇركىت قارتايسا تىشقان اۋلار، ٴيت جەڭگەنىن تالايدى. قۋۋدا ٴسۇت جوق، جىلقىدا ٴوت جوق.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى قاتاڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن ەمزىپ كورسەتىڭدەر.

ولگەن كەلمەس، وشكەن جانباس. جاقسى كەلسە قۇت، جامان كەلسە جۇت. تىيسە تەرەككە، تىيمەسە بۇتاقا. جەمىستى اعاشتىڭ باسى تومەن. كوپ تىلەگى كول. ەل قۇلاعى ەلۋ. جەتى ىرەت ٴپىش، ٴبىر ىرەت كەس. كوز قورقاق قول باتىر. جەر اناسى، مال بالاسى. كۇلمە دوسىڭا، كەلەر باسىڭا. تامىر تارتقان ٴتارتىقباس. ساقتىقتا قورلىق جوق. ٴشوپ بىتكەن جەرگە بىتەر. اسپانعا قاراي وق اتپا، ٴوزىڭنىڭ تۇسەر قاسىڭا. اش تاماعىم، تىنىش قۇلاعىم. تەز قاسىندا قىيسىق اعاش جاتپاس. شام جارىعى تۇبىنە تۇسپەس. قويشى كوپ بولسا، قوي ارام ولەر. ٴيت سەمىرسە ىيەسىن قابار. ات اۋناعان جەردە تۇك قالادى. امان بولسا، بۇل باسىم، تاعى شىعار بۇل شاشىم.

3) ۇياڭ دىبىستار: م، ن، ڭ.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ۇياڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرتۋ.

تالتاڭداساڭ، تالتاڭدا، اقشاڭ بولسا قالتاڭدا. بەرسەڭ الارسىڭ؛ ەكسەڭ، ورارسىڭ. بازارعا باردا باعىڭ سىنا. اتا كورگەن وق جونار، انا كورگەن تون پىشەر. وقۋ ٴبىلىم ازىعى، ٴبىلىم ىرىس قازىعى. اسىڭ باردا ەل تانى، اتىڭ باردا جەر تانى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ۇياڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

جاقسىدان جامان تۋۋادى، جۇيرىكتەن شابان تۋۋادى. تون جاعاسىز بولمايدى، ەل اعاسىز بولمايدى. باتىر ورتاق، باي ورتاق، تورەسى ٴادىل ٴبىي ورتاق. قانىڭ باسىن قان جۋتار، قاردىڭ باسىن قار جۋتار. سەنىكى مەنىكى، دەگەن كوڭىل تارلىعى، ٴارى جات، بەرى جات دەگەن تۋسەك تارلىعى. تاۋ مەن تاستى سۋۋ بۇزار، كىسى اراسىن ٴسوز بۇزار. ات ەرىندى كەلەر، ەر مۇرىندى كەلەر. كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، سونىڭ جىرىن جىرلارسىڭ. بەرگەن جومارت ەمەس، العان جومارت.

4) ىمرالى دىبىستار: ج، ز،

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ىمرالى دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرىۋ.

سان تىيمەسكە سان ٴتىيدى، تاباق-تاباق نان ٴتىيدى، ساڭىراۋعا سالەم بەرسەڭ، اتاڭىنىڭ باسى دەيدى، جورعا مىنگەن جولداسىنان ايىرىلادى. اتا كورگەن وق جونار، انا كورگەن تون پىشەر. كوب جاساعان قۇرداسىنان ايىرىلادى. جىعىلعان كۇرەسكە تويماس، ساياق جۇرسەڭ تاياق جەرسىڭ. تىڭداماسقا سويلەگەن ەسىل ٴسوزىم، جىلاماسقا جىلاعان ەكى كوزىم. اۋزى كۇيگەن ٴۇرىپ ىشەر. جەگەن بىلمەس، تۋىراعان بىلەر. بۇيىرالاعان تايلاقتاي، جەتەلەگەن مويناقتاي. شىن جۇيرىك جوقتىعىن ولەمەس؛ شىن جۇيرىك توقتىعىن ولەمەس. تۇلەن تۇرتپەسە، تۇندە قايدا باراسىڭ؟

5) ىمراسىز دىبىستار: د، ع، گ،

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ىمراسىز دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرتىۋ.

ەكبەي ەگىن ىسىتپەس، ەز قاسىندا قىيسىق اعاش جاتپاس. جىرتىق تەسىككە كۇلەدى. ۇيالماعان ولەڭشى بولار؛ ىرىنبەگەن ەتىكشى بولار. ۇيقى تۇسەك تالعامايدى. كۇركىرەگەن كۇننىڭ جاۋىنى از. جىعىلعان سۇرىنگەنگە كۇلەدى. جەر دۇنىۋعا تويمايدى؛ وت وتىنعا تويمايدى؛ كوز كورىۋگە تويمايدى؛ قۇلاق ەستىۋگە تويمايدى؛ كوڭىل ويعا تويمايدى؛ ٴبورى قويعا تويمايدى. جاۋ جاعادان العاندا، ٴيت ەتەكتەن الادى. كورگەن جەردە بوي سىيلى؛ كورمەگەن جەردە تون سىيلى. ەل قىدىرعان سىنشى بولار؛ توعاي قىدىرعان ٴۇيشى بولار. ۇيادا نە كورسەڭ، ۇشقاندا سونى الارسىڭ. ەر تۋعان جەرىنە، ٴيت تويعان جەرىنە. قازانشىنىڭ ەركى بار قايدان قۇلاق شىعارسا. جوعارىدا ورىن باردا تومەن وتىرما. اس ادامنىڭ ارقاۋى. جاز شاناڭدى سايلا؛ قىس ارباڭدى سايلا.

ٴسوز تۇلعالارى.

1) ٴتۇبىر ٴسوز.

2) تۇۋىندى ٴسوز.

3) قوس ٴسوز.

4) قوسالقى ٴسوز.

5) قوسىمشالار.

1) **ٴتۇبىر ٴسوز** دەگەنىمىز باستاپقى ماعاناسىنداعى، باستاپقى تۇلعاسىنداعى ٴسوز، ماسەلەن: باس. تاس، شاش، قول.

2) **تۇۋىندى ٴسوز** - دەگەنىمىز- باستاپقى تۇلعاسىندا، باستاپقى ماعاناسىندا وزگەرگەن ٴسوز؛ ماسەلەن: باستىق. تاستاق، شاشاق، قولتىق.

3) **قوس ٴسوز.** دەگەنىمىز قوسارىنان ايتىلاتىن ٴبىر وڭكەي ەسىمدى سوزدەر. قوس ٴسوز ەكى ٴتۇرلى بولادى: بىرەۋى نارسەنىڭ كوبىن قامتىپ اتايدى. ەكىنشىلەرى نارسەلەردى ايىرا اتايدى. الدىڭعىسى- جالپىلاعىش قوس ٴسوزدەب، سوڭعىسى جالقىلاعىش قوس ٴسوزدەب ايتىلادى.

جالپىلاعىش قوس سوزدەر: اياق-تاباق، توسەك ورىن، ەر-تۇرمان، كيىم-كەشەك، ٴجۇن-جۇرقا، باقا-شايان، قۇرت-قۇمىرسقا، بۇتا-بۇتاق، جەر-سۋ، تۇيە-مۇيە، بيزاۋ مىزاۋ، قوي-قوزى تاعىسىن تاعىلار.

جالقىلاعىش قوس سوزدەر: جەل - باۋ، توسەك - اعاش، جۇك - اياق، پىسپەك - ساب، شەگە - بالعا، قاۋعا - شەلەك، اسىل - بەك، ەس- قۇل، تورە تاي، ەر - باتىر. ەسەن - امان، ٴومىر - قوجا، شەكتى - باي تاعىسىن تاعىلار.

4) **قوسالقى ٴسوز** - دەگەنىمىز ٴوز الدىنا ماعاناسى كەم، باسقا ٴسوزدىڭ ماڭايىندا تۇرعاندا عانا ماعانا شىعاتىن ٴسوز. ماسەلەن؛ دا، عوي، عانا (مال دا، جان دا، سولاي عوي، وسى عانا).

5) قوسىمشالار ــ دەگەنىمىز ^سوز ەمەس سوزگە جالعاناتۇن بۇۋىندار. بۇلاردا ^وز الدىنا ماعانا جوق. باسقا سوزگە جالعانباي بولەك ايتىلمايدىدا. سوڭدىقتان بۇلار" قوسىمشالار دەب اتالادى. قوسىمشالار ەكى ^تۇرلى: بىرەۋ-لەرى جالعانعان ^سوزدىڭ تۇلعاسىنعانا وزگەرتىب ماعاناسىن وزگەرتبەيدى. ەكىنشىلەرى جالعانعان ^سوزىنىڭ تۇلعاسىندا، ماعاناسىندا وزگەرتەدى. سوڭدىقتان باسنابقى قوسىمشالار تىسقارعى جالعاۋلار، نە تىگىلمەي جالعاۋ دەب اتالادى؛ ەكىنشى قوسىمشالار ىشكەرگى جالعاۋلار نە تىگىلەي جۇرناق دەب اتالادى.

تۇسىنىكتى بولىۋ ^ۇشىن مىيسال كەلتىرەيك: الايىق «جىلقى» دەگەن ^سوزدى «شى»، «نىڭ» دەگەن قوسىمشالاردى. جىلقى دەگەن سوزگە «شى» قوسىمشانىدا، «نىڭ» قوسىمشانىدا قوسىب بايقايىق: قايسىسى جۇرناق بولىب شىعار ەكەن. جىلقى - جىلقىشى، جىلقى - جىلقىنىڭ. جىلقىشى دەگەندە ^سوزدىڭ باستابقى ماعاناسىدا، تۇلعاسىدا وزگەرىلدى: «جىلقىشى» دەگەن ^سوز ەندى مال تابىنىڭ ەسىمىن كورسەتبەيدى، ادام تابىنىڭ ەسىمىن كورسەتەدى. «جىلقىنىڭ» دەگەندە ^سوزدىڭ تۇلعاسى وزگەرىلدى، ماعاناسى وزگەرگەن جوق: «جىلقىنىڭ» دەگەن ^سوز ^بارى ^بىر مال تابىنىڭ ەسىمىن كورسەتىب تۇر. ايتىلعانىنان ەندى ^مالىم بولدى: «شى» قوسىمشا جۇرناق ەكەندىگى؛ «نىڭ» قوسىمشا جالعاۋ ەكەندىگى.

ەسكەرتىۋ: جالعاۋ از، جۇرناق كوب. جالعاۋ ^تۇبىر سوزدەدە، تۇۋىندى سوزدەدە بولادى. جۇرناق ^تۇبىر سوزدە جوق تۇۋىندى سوزدەعانا بولادى.

TYRKMENISTAN DÖVLET KITAPHANASY
ТУРКМЕНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

ٴسوز جازىلۋىنىڭ جالپى ەرەجەلەرى.

1) ٴار ٴسوز ٴتۇبىر ٴسوز بولسىن، تۇۋىندى ٴسوز بولسىن جۇرناقتارى مەن جالعاۋلارى مەن بىرگە تۇتاس جازىلادى، ۇزىلەتۇن قاربىتەر كەلگەن جەردە ۇزىلەدى؛ ۇل ۇزىلۋ ٴسوزدىڭ تۇتاستىعىن بۇزبايدى، (ۇزىلەتۇن قاربىتەر: ا، د، ر، ز، و، ۇ، ۋ، ە، (ە)).

2) جالپىلاعىش قوس سوزدەردىڭ اراسى ٴدايىم سىزىقشا (—) مەن ايىرىلىپ جازىلادى، (اياق-اباق، كيىم-كەشەك، قوي-قوزى، تۇيە-مۇيە، ساۋىت-سايمان، ەر-تۇرمان).

3) جالقىلاعىش قوس سوزدەردىڭ اراسى، سىزىقشا مەن ايىرىلىپ دا، ايىرىلماي دا، جازىلادى:

قوس سوزدەگى ٴسوز ٴبىر ۇعىمداعى بولسا، مىسالى، ەكەۋى بىردەي جۇۋان يا جىڭىشكە ايتىلاتۇن بولسا، وندا ەكەۋى ايىرىلماي تۇتاس جازىلادى (باسقۇر، قولقاپ، بالجان، جەلكەسەر، ايبالتا، التىنباي، اتانباي، تاسبولات، ايمىرزا).

قوس سوزدەگى ٴسوز، ٴبىر ۇعىمداعى بولماسا، ماسەلەن ٴبىرى جۇۋان، ٴبىرى جىڭىشكە ٴسوز بولىپ كەلسە، وندا ارالارى سىزىقشا مەن ايىرىلىپ جازىلادى، (جەل-باۋ، تۇسەك-اعاش، جۇك اياق تىلەۋ-باي، ەس-قۇل، تورە-ٴتاي، جان-تەمىر، مۇرات-بەك، مال-كەلدى، مەڭدى-قارا، ٴجىتى-قارا).

ەسكەرتۋ: ەسوزدىڭ تولعاسى مەن تۇرپاتى ٴبىر ەمەس: تولعاسى بىردەي سوزدەردىڭ تۇرپاتتارى باسقا بولۋى مۇمكىن. ماسەلەن: «تۇرعانباي»-«تۇرعامباي» دەگەن سوزدەردىڭ تولعالارى بىردەي، تۇرپاتتارى بىردەي ەمەس. مۇنداي وردىندا ايتىلۋ دۇرىس-بۇرىسىنا قارالادى. دۇرىسى «تۇرعامباي» ەمەس، «تۇرعانباي». سوندىقتان جازعاندا «تۇرعانباي» دەپ دۇرىس تۇرپاتى مەن جازامىز. سونداي اق قوس سوزدەردە، قوسارلاپ ايتقان سوزدەردە داۋىس جەدەلدىگى مەن داۋىسى تۇتاسۋىنان بولاتۇن تۇرپات وزگەرىسىنە قاراماي، جەدەلدىك، تۇتاستىق جوق جەكە كۇيىندەگى تۇرپاتى مەن جازامىز. ماسەلەن: «جۇگ-اياق» دەگەن ٴسوزدى «جۇك-اياق» دەپ، «قارا گوز» دەگەندى «قارا كوز» دەپ، «سىلاڭعىز» دەگەندى «سىلاڭ قىز» دەپ جازامىز.

4) ٴسوز ارتىنان جالعاناتۇن دەمەۋلەر الدىنداعى ٴسوزدەن سىزىق-شاسىز بولەك جازىلادى؛ ول اي دەمەۋلەر ٴتۇبىر ٴسوز بەن جالعاۋ-دىڭ اراسىندا ايتىلاتۇن بولعاندا: ٴتۇبىر سوزگە سىزىقشا مەن جالعانىپ جالعاۋ مەن بىرگە جازىلادى. (مىسال: «جاقسى ما؟»؛ «جاقسى اق با؟»؛ «جاقسى مىسىن؟»؛ «جاقسى-اق-بىسىن؟»).

5) ٴۇندەستىك زاڭىنا كەلمەيتىن «گەر»، «دىكى» «پاز» سىقىلدى جۇرناقتار ٴتۇبىر سوزگە قوسىلىپ جازىلادى؛ ونداي جۇرناق بەن جازىلعان سوزدىڭ تۇبىرىندە دابەلشى بولسا ونىڭ دايەكشەسى جۇر-ناق قوسىلعاندا قالماي جازىلادى (مىسال: «تۇزدىكى»، «ٴتۇزدىكى» «ٴسوزىۋار»، «ٴبىلىمپاز»).

6) قوسالقى «ا»، «با» لاردان «ەدى»، «ەكەن» دەگەن بولەك جازىلادى. ايتارما ەدى» كەلەرمە ەدى، بارماس با ەدى. ايتقان با ەكەن؟ كورگەن بە ەكەن؟. ٴبىلدى مە ەكەن؟، تاعىسىن تاعىلار.

7) جۇرناقتار بارشا سوزگە قوسىلىپ جازىلادى، جۇرناق ىشىندەگى دىبىستار ەستىلىۋ قالپىنشا جازىلادى.

8) جالعاۋلار ٴتۇبىر سوزگەدە، تۇۋىندى سوزگەدە قوسىلىپ جازىلادى. جال-عاۋدا «ت» مەن «د» دىبىستارى ەستىلگەن قالپىنشا جازىلادى. جۇرناقتار مەن جالعاۋ-لار ٴسوزدىڭ اياق دىبىسىنىڭ تۇرىنە قاراي، تۇرپاتىن وزگەرتىپ جالعاسادى.

جۇرناقتار.

1) «لىق» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى دىبىس، نەمەسە جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لىق» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن: بالا = بالالىق، جابى = جابىلىق، جاۋ = جاۋلىق، قۇۋ = قۇۋلىق، باي = بايلىق

ەسكەرتۋ: «لىق» جۇرناق تۇۋراسىنداعى بۇل زاڭعا اياعىنا جارتى داۋىستى «ل» كەلەتىن سوزدەر كونبەيدى. ونىڭ كونبەيتىن سەبەبى-قازاق ٴتىلى «ل» دىبىسى قابات كەلۋىن سۇيمەيدى. سوندىقتان ەكى «ل» قابات كەلگەن جەردە، بىرەۋىن باسقا دىبىسقا اينالدىرىپ اينادى. ماسەلەن؛ «اللا» دەگەن سوزدەگى قابات كەلگەن ەكى «ل»دىڭ بىرەۋىن «د»عا اينالدىرىپ، «الدا» قىلىپ اينادى. سونداي اق «لىق» جۇرناقتاعى «ل» دا ەكى «ل»دىڭ بىرەۋى بولىپ كەلەتىن جەردە «د»عا اينالىپ كەتەدى. ماسەلەن: سال=سالدىق بولارعا ٴتيىس ەدى؛ ولاي ايتىلماي، سال=سالل ق بولىپ ايتىلاتىن سەبەبى-قازاق ٴتىلىنىڭ ەكى «ل» قابات كەلۋىن سۇيمەگەندىگىنەن.

ٴسوزدىڭ اياعى ۇياڭ دىبىس بولسا، «لىق» جۇرناق وزگەرىلىپ «دىق» بولىپ جالعانادى؛ ماسەلەن: قان=قاندىق، اڭ=اڭدىق، سۇم=سۇمدىق.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى ۇياڭ دىبىس بولسا، جۇرناق «لىق» وزگەرىلىپ «دىق» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قۇم=قۇمدىق، قان=قاندىق، اڭ=اڭدىق،

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى قاتاڭ دىبىس بولسا، «لىق» جۇرناق «تىق» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قاپ=قاپتىق، جۇرت=جۇرتتىق، اش=اشتىق، قاس=قاستىق، جاس=جاستىق، ساق=ساقتىق.

جىڭىشكە سوزدەردە «لىق» ورنىنا «لىك»، «دىق» ورنىنا «دىك»، «تىق» ورنىنا «تىك» بولىپ جالعاسادى، ماسەلەن: بينە=بينەلىك، جەتى=جەتىلىك، ەر=ەرلىك، ەل=ەلدىك، تەڭ=تەڭدىك، ەركە=ەركەلىك، كەدەي=كەدەيلىك، جەتىم=جەتىمدىك. كوپ=كوپتىك.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «لىق» جۇرناعىن جالعاپ، تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزۋ.

باس، قاس، مۇردىن، اۋىز، ەرىن، ٴتىل، قابىرعا، ارقا، تەرى، وكپە، بەل، تامىر، سان، ىمزە، بالتىر، وكشە، ۇلتان، اتا، ەل، اعا، ٴىنى، اپا، جيەن، كۇيەۋ، باجا، قۇدا جەگجات، قارت، شال، اس، سۇۋ، ٴشوپ، وت، ەنە، ات، جورعا، ايعىر، بۋقا، قوشقار، ٴبيت، قاسقىر، تۇلكى، مايمىل، اي، كۇن، جارىق، قار، قويىن، جىل، شىلدە، كۇز، ٴتۇس، ٴتۇن كۇمىس، ٴتۇس، الا، ساز، باتىر، قۇۋ، جاقىن، زور، بيگى، جامان، ٴتىرى، ناشار، قاتتى، سەمىز، جاۋىز، ىراس، ٴىرى، قىيسىق، سۇلۋ، كوركەم، ادەمە، ميقتى، جۇۋاس، ۇياڭ، اڭگى، مۇنتانى، قىيىن، پاڭ، اڭقاۋ، ناس، سالاق، شابشاڭ، بوس، دۇرىس، تۇۋرا، سوقىر، ساراڭ، قارا، توق، ماس، سۇم.

2) «شى» جۇرناق. بۇل جۇرناق جۇۋان، جىڭىشكە سوزدەرگە بىردەي جالعانىپ، بىردەي جازىلادى؟ ٴبىراق جۇۋان سوزدە جۇۋان ايتىلادى، جىڭىشكە سوزدە جىڭىشكە ايتىلادى؛ ماسەلەن: مال = مالشى، ەل = ەلشى، جىلقى = جىلقىشى، تۇيە = تۇيەشى، ىلاۋ = ىلاۋشى، ەگىن = ەگىنشى.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «شى» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزۋ.

اڭ، ولەڭ، نان، ٴۇي، پەش، اياق، قازان تەمىر، كومىر، قىرمان، وراق، ات، ىبيە، سيىر، بالىق، ويىن، جىر، دومبىرا، قوبىز، سىرناي، اربا، قاراۋىل، وتىن، بالشىق، التىن، كۇمىس، سىر، بالتا، باتا، ارا، ەتىك، تىگىن، وي، توي، وسەك، وتىرىك، قالا، بازار، باسى.

3) «شىل» جۇرناق. بۇل جۇرناقدا جۇۋان، جىڭىشكە سوزدەرگە بىردەي جالعانىپ، بىردەي جازىلادى. جۇۋان سوزدەردە جۇۋان، جىڭىشكە سوزدەردە جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى. ماسەلەن: قازاق = قازاقشىل، جەتىك = جەتەكشىل، قارا = قاراشىل. كۇن = كۇنشىل، قايعى = قايعىشىل.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «شىل» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۇۋىندى ٴسوز ىستەتىۋ: تەرەكلىر، جەر، قايىن، ٴتول، كەل، ەسەپ، اۋىل سۇۋ، قىمىز، جۇرت، سوقا، اياڭ، وسەك، ۇۋايىم تاۋەكەل، ىرىم، امال، قىرىل، ٴوزىم وزگە، ويىن، شىن، باسقا، ەرتەك، بۇگۇن، ەركەن، ٴتور، كوپ، ٴتاسىل، ٴاس.

4) «لاس» جۇرناق. بۇل جۇرناق تۇبىر سوزدىڭ اياعى داۋىستى، ياكي، جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لاس» كۇيىندە جالعاسادى،

ماسالەن: قورا = قورالاس، اۋ = اۋلاس، اي = ايلاس، اقى = اقىلاس، سىر = سىرلاس، قول = قولداس (قوللاس بولمايدى).

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى ۇياڭ دىبىس بولسا، لاس ورنىنا داس بولىپ جالعاسادى؛ ماسالەن: مۇڭ = مۇڭداس، قان = قانداس، ىم = ىمداس،

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى قاتاڭ دىبىس بولسا، لاس ورنىنا تاس بولىپ جالعاسادى؛ ماسالەن: وت = وتتاس، اب = ابتاس، وشاق = وشاقتاس، قوس = قوستاس، بۇرىش = بۇرىشتاس.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى جىڭىشكە بولسا، «لاس» ورنىنا «لەس»، «داس» ورنىنا «دەس»، «تاس» ورنىنا «تەس» بولىپ جالعاسادى. ماسالەن:

تۇبە = تۇبەلەس، كول = كولدەس، جەر = جەرلەس، تىلەك = تىلەكتەس، شەك = شەكتەس، ٴشوپ = شوپتەس.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «لاس» «لەس» «داس» «دەس» «تاس» «تەس» جۇرناقتارىن جالعاپ تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

باس، باۋىر، بۇۋ، تىزە، وكشە، اتا، قايىن، قۇدا، تۋعاي، ساباق، تاباق، سۋ، ەگىن، ٴتۇس، زامان، قارىن، تۇقىم، قارا، تىلەك، وداق، اقىل، پايدا، جارنا، ەنشى، ەن، تاگىا، تىركە، سىيباي، ۇن، جايلاۋ، سۋات، كوكىل، باتا، اياق، وتان، رۋ، ۇيا، ورىس، قورىق، تەك، ٴادام، ولجا، امال، تىلەۋ، وت، شابىن قونىس، سىيباعا، كىندىك.

5) «لى» جۇرناق. ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى ياعني جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لى» كۇيىندە جالعاسادى: ماسالەن: بالا = بالالى، تاۋ = تاۋلى، تاي = تايلى، قار = قارلى، مال = مالدى (ماللى بولمايدى)

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «ۇياڭ» دىبىس بولسا، «لى» ورنىنا «دى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسالەن! مۇڭ = مۇڭدى، سان = ساندى شام = شامدى،

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «قاتاڭ» دىبىس بولسا، «لى» ورنىنا «تى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسالان! ساب = سابتى، ات = اتتى، تاس = تاستى، قۇلاق = قۇلاقتى، بۇرىش، = بۇرىشتى،

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، جۇرناقتاردا، جىڭىشكە بولىپ جالعاسادى؛ ماسالەن؛ شەگە = شەگەلى، تۇيە = تۇيەلى، = تىرەۋ تىرەۋلى، كەگەي = كەگەيلى، ۇرەي - ۇرەيلى، تەك - تەكتى، جەل - جەلدى، جەر - جەرلى، كۇش - كۇشتى، ٴىس - ٴىستى.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «لى» جۇرناعىن قوسىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

كىسى، ادام، دەنە، باس، شاش، ساقال، ساماي، بيەك، مۇرت، ماڭداي،

كەۋدە جۇرەك، ٴبۇيەر، قارىن، تامىر، تىزە تابان، توبىق، اتا، انا، اعا، ٴىنى، كۇيەۋ، جاعا، ەتەك، تون، ماقتا، ەت، قىمىز، ايران، سۇۋ، ٴشوپ، تارى، سۇلى، جۇۋا، اعاش، مويىل، ٴۇي، تومار، جىلقى، جورعا، بوتالى، شاعالا، الك، ايمۇ، قاسقىر، بالىق، اقشا، ماي، سۇمبە، قۇنداق، التىن، كۇمىس، اقىل، ەس، ٴۇمىت، سانا، ساكىلاۋ، قايىق، اشمۇ، قۇلا، كۇرەك.

6) «لاۋ» جۇرناق ٴتۇبىر سوزدىڭ اياعى داۋىستى-ىاكي

جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لاۋ» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسە-لەن بالا- بالالاۋ، قارا-قارالاۋ، تاۋ-تاۋلاۋ، سۇلىۋ-سۇلىۋلاۋ، تار-تارلاۋ، جار- جارلاۋ، شال-شالداۋ.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «ۇياڭ» دىبىس بولسا، «لاۋ» ورنىنا «داۋ» بولىپ جالعاسادى؛ پاك-باكداۋ، شىن-شىنداۋ، قۇم-قۇمداۋ.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «قاتاڭ» دىبىس بولسا، «لاۋ» ورنىنا «تاۋ» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: اق-اقتاۋ، جاس-جاستاۋ، اش-اشتاۋ،

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، جۇرناقدا جىڭىشكەرەدى؛ «لاۋ» ورنىنا «لەۋ» «داۋ» ورنىنا «دەۋ» تاۋ ورنىنا «تەۋ» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: كونە-كونەلەۋ، ٴىرى-ٴىرىلەۋ كىر-كىرلەۋ، سەمىز-سەمىزدەۋ، ك ك-كەكتەۋ، كەم-كەمدەۋ، تومەن-تومەندەۋ، تۇك-تۇكتەۋ، سىپىرەك-سىپىرەكتەۋ.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «لاۋ» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۋۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

جامان، ەڭىرەۋ، باتىر، ەر، قورقاق، سۇر، سارى، كەدەي، جاقىن، جۇۋىق، ۇلكەن، زور، وتكىر، بىيىك، ەسكى، قىزىق، ساسىق، بۇكىر، قالىڭ، جۇقا، ىسسى، سۇۋىق، كەرەك، تەرەڭ، جىلتىر، تەگىس، جاقسى، قىمبات، الىس، ۇزىن، جۇقا، شولاق، كوركەم، جۇۋاس، ۇيك، جەڭىل، وڭي، ىلاس، ىلاي، جاس، ۇساق، الاسا، سالاق، ناس، ساقاۋ،

7) «سىز» جۇرناق. بۇل جۇرناق، ٴتۇبىر سوزگە اەان وسى

كۇيىندە قوسىلادى، جۇۋان سوزگە قوسىلسا، جۇۋان بولىپ ايتىلادى، جىڭىشكە سوزگە قوسىلسا، جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى. ماسەلەن: قۇلاق-قۇلاقسىز، بەلك-بەلكسىز،

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «سىز» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۋۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

باس، اياق، قول، جول، بۇل، جەم، جەلك، تەك، تەك، ەم، جەل، كول، بەت، ەب، ات، قوي، تۇيە مال، ەت، ٴسۇت، سورپا، ٴنان، جان، ەل، كۇن، بالا، جالا، قالا، قۇلا، البار، اۋ، باۋ، جونا، بوتا، كۇي، ٴۇي، مى، وي، وت، قۇت، باق،

جاق، وق، سەرىك، ار، جار، ٴتور، تۇك، ٴتول، ٴتۇب، ٴجىب، مۇك، سال، تون، داق، ٴدات، ٴدام، دامە.

8) «عى» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۋان بولسا، وسى «عى» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن؛ بۇرىن-بۇرىنعى، ار-ارعى، سوڭ-سوڭعى

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، «عى» جۇرناق «گى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: كەشە - كەشەگى، بۇگۇن - بۇگۇنگى، كەيىن-كەيىنگى، تومەن-تومەنگى،

قاتاڭ دىبىستاردان سوڭ، جۋان سوزدەردە «قى» بولىپ، جىڭىشكە سوزدەردە «كى» بولىپ وزگەرەدى؛ ماسەلەن. ارت-ارتقى، سىرت-سىرتقى، ٴتۇب-تۇبكى، شەت-شەتكى.

9) «ەكە» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر سوزگە جالعاسىپ سىزىق بەن قوسىلىپ جازىلعانى قولايلى، «ەكە»، «اكە» دەگەن سوزدەن ازىپ بولعان جۇرناق، ٴبي-ەكە، تورە-ەكە، باتىر-ەكە، تورە-ەكە، اكە-ەكە، اعا-ەكە، شەشە-ەكە.

10) «ىنشى» جۇرناق بۇل جۇرناق جۋان سوزگە جالعاسسا، جۋان بولىپ ايتىلادى، جىڭىشكە سوزگە جالعاسسا، جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى؛ ماسەلەن: ٴبىرىنشى، ەكىنشى، ٴۇشىنشى، ٴتورتىنشى، بەسىنشى، التىنشى، جەتىنشى، سەگىزىنشى، توعىزىنشى، ونىنشى، جيىرمانشى، وتىزىنشى، قىرقىنشى، ەلۋىنشى، الپىسىنشى، جەتپىسىنشى، سەكسەنىنشى، توقسانىنشى، ٴجۇزىنشى، مىڭىنشى.

سىناۋ: تومەندەگى «ىنشى» جۇرناعىن قوسىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ون ٴبىر، ون ەكى، ون ٴۇش ون ٴتورت، ون بەس، ون التى، ون جەتى ون سەگىز، ون توعىز، جيىرما توعىز، وتىز، سەگىز، قىرىق جەتى، ەلۋ التى الپىس بەس، جەتپىس ٴتورت، سەكسەن ٴۇش، توقسان ەكى، ٴبىر ٴجۇزون، ٴجۇز مىڭ، ەجۇز ون، ٴجۇز، جيىرما.

11) «ۋ» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى كۇيىندە ەبىر «ۋ» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن : قىرا - قاراۋ، اسا - اساۋ، وتە - وتەۋ.

ٴتۇبىر سوزدىڭ اياعى داۋىسسىز دىبىس بولسا، «ىۋ» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: بار - بارىۋ، كەت - كەتىۋ، بۇۋ - بۇۋىۋ.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «ۋ» جۇرناعىن جالعاپ تۋىندى ٴسوز ەتكىزىۋ.

ال، ور، سابا، قورىق، كۇرە، اداس، سوز، اس، ەلە، ٴتوز، اۋنا، قايىت، وقى، توقى، ٴسۇرت، ۇلى، ولشە، قۇر، سويلە، سەز، شىرى، قالقى، ساۋ، ٴتىي، ىستە، تىلە، جۇۋ، بۇۋ، قۇۋ، تۇۋ.

12) «ىس» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى يا كىي جارتى داۋىستى دىبىس. ياكى ۇيالڭ دىبىس بولسا، وسى «ىس» كۇيىندە جالعاسادى؟ ماسەلەن: سانا سانالىس، وقى-وقىلىس، ساۋ-ساۋىلىس، بۇۋ-بۇۋعىس تاي تايىلىس، جان-جانىلىس.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى قاتاڭ دىبىس بولسا، «ىس» ورنىنا «قىس» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: ايىت-ايتقىس، تاب-تابقىس بىتىق-باقىلىس، باس-باسقىس، اش-اشقىس.

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، «ىس» ورنىنا «گىس» بولىپ «قىس» ورنىنا «كىس» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن سويلە-سويلەگىس، ەك-ەككىس، بەر-بەرگىس، شەرت-شەرتكىس.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «ىس» جۇرناعىن جالعاپ، تۋۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ال، كور، كۇرەس، ساقتا، ماقتا، تاستا، باستا، ٴتوز، كەز، قاق، جاق، كىر، ٴسۇرت، ساس، اسىق، تاڭدا، ولشە، نان، كەب، تەب، قارا، كەيى، وقى، قىيى ٴموجى، بار، قۇۋ، جۇۋ، بۇۋ، وي، قوي، توي، سوي، جە، دە، تىلە. كەس، تەس، ەس، شاش، قاش، شەش، تاڭ، جان، سال، بول، سول، قۇل، قال، قاز، جار، كۇم، ەم، ەن، ەر، جىي، ٴتىي، قىي، قۇي، ٴبي، تىي، ٴتۇت، جورت، قىز، از، جىر.

13) «ىن» جۇرناق بۇل جۇرناق دا «ىس» سىياقتى ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعىنا جانا تۇبىرىنە قاراي «قىن» «كىن» «گىن» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قۇۋ قۇۋعىن از-ازعىن قاش-قاشقىن تاس-تاسقىن، كوش-كوشكىن، ٴجۇر-جۇرگىن.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «ىن» جۇرناعىن جالعاپ تۋۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

اس، كور، توك، ٴتۇر، تارت، جۇت، ۇر، ساۋ، جەت، كۇت، ور، جاق، جەڭ، ٴتور، جاب، قات، تاب، تول، قىر، ەۇز، باق، بۇل، سوق، سات، تاي، وز، ٴوت، سول، تۇۋ، جىرتىق، كەس، ٴسوز، شاش، ايىت، ات، اۋ، قوي، قوس، كۇل، تىق، ٴتۇس، ەك، ەر. اق، بات، سۇرت.

14) «ىق» جۇرناق بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۇۋان

بولسا، وسى «ىق» كۇيىندە جالعانادى؟ جىڭىشكە بولسا، «ىق» ورنىنا «ىك» بولىپ جالعانادى؟ اش-اشىق، تەس-تەسىك،

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «ق» جۇرناعىن قوسىڭدار، تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ال، سال، ٴاس، ٴال، توز، كور، كور، كىر، ٴبىل، سەز، سىز، ٴشىرى، بۇل، بەر، ساۋ، ٴتۇس، جەت، وي، تىلە، ساسى، وكىس قادا، قىس، جاب، بويا، ٴبىت، قاز، جار، ٴۇش، ٴسۇي، سىن، قات، كەز، تەس، قول، ۇزا، قاقىر، كەكىر، وز، جۇل، تان، بۇز، بۇيىر، ەس، جاز، جاب، ٴبىل، ٴجۇز، ەلە، تۇكىر، تولە، ٴۇز، سول، جىرت، جاي كەس، وتىر، اۋ، تان، جارا، جىينا، سۇۋ، تۇر، قۇس.

15) «اق» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۇۋان بولسا، وسى «اق» كۇيىندە، جىڭىشكە بولسا، «اق» ورنىنا «ەك» (ىك) بولىپ جالعانادى؟ ماسەلەن: ٴتۇر-تۇراق، كەس-كەسەك.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «اق» جۇرناعىن جالعاپ، تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

جات، قوس، قور، ٴسۇز، جول، ٴبول، جەت، كوم، تاب، ور، اش، وت، قوم، شاش، ايت، ات، ان، شىش، كۇن ٴجۇر، قۇش، قون ۇل، جات، قاب، ٴجىب، كوب، ٴتۇب،

16) «ىس» جۇرناق. بۇل جۇرناق تۇبىر ٴسوز جۇۋان بولسا، جۇۋان ايتىلادى، جىڭىشكە بولسا، جىڭىشكە ايتىلادى. ماسەلەن: بار-بارىس.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «س» جۇرناعىن جالعاپ، تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ال، بەر، جۇرەتۇر، ايت، قون، تارت، تۇۋ، ات، شاب، ساۋ، بۇر، ٴبىل، سوق، قاق، تانى، جۇق، توي، ٴجىت، شال، كىر، شىق، كور، تاب، جۇت، ٴبول، ۇر، ٴتىي، جەك، تۇر، جاق، ۇق، قارا، جۇۋ، باق، جۇل، تالا، جون.

17) «م» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۇۋان بولسا، جۇۋان ايتىلادى، جىڭىشكە بولسا، جىڭىشكە ايتىلادى. ماسەلەن: اتتا-اتتام، تىستە-تىستەم،

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «م» جۇرناعىن جالعاپ تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ات، سال، جار، كەل، كەت، اس، قوس، قارت، سۇق، سوق، كەس، ارت، كوت، جە، جار، جىر، ٴتىل، قالا، بايلا، ورا. ٴىش، شاينا، تۇت، جۇت، جاي، سىق، قىس، ٴتوز، قايت، قادا، ولشە، ال، ٴۇز، جالا، تات، اق، تولك، ساۋ، ٴتۇس.

18) «ىندى» جۇرناق. بۇل جۇرناقدا جۋان سوزگە جالعانسا، جۋان بولىپ، جىڭىشكە سوزگە جالعانسا جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى؛ ماسەلەن: قوس-قوسىندى، كەس-كەسىندى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «ىندى» جۇرناعىن جالعاتىپ تۋىندى ٴسوز ىستەتۋ.

قۇۋ، بۇۋ، تۇۋ، جۇۋ، باس، اس، تاس، اق، جاق، ۇر، ەك، وك، جوگىر، سات، قايىت، ٴسۇرت، جىر، جۇل، ۇز، ٴمۇجى، جۇت، سويلە، قىر، وي، قۇۋىر، ور، شاقىر، قاز، بويا، تاپ، جات، توكىر، جاپىر، سەمىر، ٴتۇرت، شەش، بايلا، تالا،

19) «ما» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى يا جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «ما» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن: سانا = ساناما، تاستا = تاستاما، تۇۋ = تۇۋما، ساۋ = ساۋما، جاي=جايما، قىر=قىرما، سال=سالما.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى باسقا دىبىستار بولسا، «ما» ورنىنا «با»، «پا» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن؛ جاز=جازبا، وك=وكبا، جون=جونبا، شام=شامبا.

باس-باسپا، ات - اتپا، اق - اقپا، جاب - جاپپا، اش - اشپا، ٴتۇبىر سوزدەر جىڭىشكە بولسا، «ما ورنىنا «مە» «با» ورنىنا «بە» «پا» ورنىنا «پە» بولىپ جالعاسادا ماسەلەن كەر—كەرمە، ٴىل—ىلمە، ٴيي—ييمە، كەز—كەزبە، كوم كومبە، كەس—كەسپە، ەك—ەكپە.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە ما، مە، با، بە، پا، پە، جۇرناقتارىن جالعاتىپ، تۋىندى ٴسوز ىستەتۋ.

سال، قاز، بات، جات، ٴسوز، تاستا، اس، كۇرە، قاق، قادا، كىر تۇك، ٴسۇرت تاڭدا، قارا، جەك، قىلدىر، سىز، ۇر، سوق، ٴتىي، وي، قۇۋىر، ور، جاب، ۇستا، تۇتىنىق، ورا، سىنا، اينال، بويا، باس، تۇۋرا، جار، ۇش، جالا، قۇلا، جىر، ٴجۇز، كەش، كوتەر، تاي، وز، جانىش، جاي، مۇز، شاش، قاينا، اۋ، قوي، سىق، كىي، توقى، قىس، تارا، كوش.

اتاۋىش سوزدەر.

1. زات-ەسىم.

سوزدەردىڭ كەي بىرەۋى نارسەنىڭ ٴوزىن اتايدى: ماسەلەن جەر، تاۋ، تاس، سۋ، اعاش، ٴشوپ، جاپىراق، كۇن، اي، جۇلدىز، بۇلت، قار، جاڭبىر، جەل، بۋ، ساعىم، كىسى، مال، الا، قۇس، باقا، شايان، شىبىن، شىركەي، قۇرت، قۇمىرسقا، قالا، ٴۇي، توسەك، ورىن، اياق، تاباق، كىيىم، قازان، وشاق، اربا، شانا، ور، نوقىم، قامىت، دوعا، ارقان، ٴجىپ، تاماق، سۇۋ، مىس، قالام سىيا، استىق، جەمىس، ياقان، سويىل، قۇرىق، تاياق، اسىق، توپاي، دوپ، قوبىز، دومبىرا، سىبىزعى، اقشا، كىيىز، قاداق، مىلتىق، نايزا، قىلىش، قانجار، وق.

وسىنداي نارسەنىڭ ٴوزىن اتايتىن سوزدەردى زات-ەسىم دەيمىز. زات-ەسىم تۋرالى، «كىم؟» «نە؟» دەپ سۇرايمىز، «كىم؟» دەپ ادام تۋرالى سۇرايمىز. «نە؟» دەپ باسقا زاتتار تۋرالى سۇرايمىز.

مىيسال: 1) ات ەرىندى كەلەر؛ ەر مۇرىندى كەلەر؛ «كىم؟» مۇرىندى كەلەر؟»-«ەر». «نە» ەرىندى كەلەر؟»-«ات».

2) «اۋرۋدا شانشۋ جامان، سوزدە قاڭقۋ جامان».

«نە جامان؟»-«شانشۋ».

«نە جامان؟»-«قاڭقۋ».

«جىلى-جىلى سويلەسەڭ جىلان ىنىنەن شىعادى؛ قاتتى-قاتتى سويلەسەڭ، قارت دا دىنىنەن شىعادى.»

«نە ىنىنەن شىعادى؟»-«جىلان».

«كىم دىنىنەن شىعادى؟»-«قارت».

4) «ٴيت تويعان جەرىنە، ەر تۋعان جەرىنە».

«نە تويعان جەرىنە؟»-«ٴيت».

«كىم تۋعان جەرىنە؟»-«ەر».

5) «اس ادامنىڭ ارقاۋى».

«ادامنىڭ ارقاۋى نە؟»-«اس».

«اس كىمنىڭ ارقاۋى؟»-«ادامنىڭ».

6) «انانىڭ كوڭىلى بالادا بالانىڭ كوڭىلى دالادا».

«كىمنىڭ كوڭىلى بالادا؟»—«انانىڭ».

«كىمنىڭ كوڭىلى دالادا؟»—«بالانىڭ».

«انانىڭ كوڭىلى كىمدە؟»—«بالادا».

«بالانىڭ كوڭىلى نەدە؟»—«دالادا».

وسىنداي كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارعا جاۋاب بولىپ ايتىلاتۇن جانا نارسەلەردىڭ اتىن كورسەتەتۇن سوزدەردى زات ەسىم-دەيمىز.

داعدىلاندىرۇ: تومەندەگى سويلەمدەردىڭ ىشىندەگى زات-ەسىم سوزدەردى ايىرتۇ.

اش كىسى ۇرىسقاق، ارىق قوي تىرىسقاق. ناس بەن ۇرعاندى، اس بەن ۇر. ەمەننىڭ بيىلگەنى سىنعانى، ەردىڭ ۇيالعانى ولگەنى.بۇ تا قورعالاعان تورعاي دا قالادى. سيىر سۋدان جەريدى، سۋ سيىردان جەريدى. ايۋدان قورىققان نوعايعا بارماس. مۇرتىنا قاراي ىسكەگى، ساباسىنا قاراي پىسپەگى، ماي ساسىسا تۇز سەبەر، تۇز ساسىسا نە سەبەر؟ جەل بولماي ٴشوپ قوزعالماس. قىس ۇرباعدى سايلا،جاز شاناڭدى سايلا. پىشاق بەرسەڭ قىنى مەن، قىنىن بەرسەڭ، شىنى مەن .كۇن ورتاق، اي ورتاق، جاقسى ورتاق. قازىعا تويسا قارتا الىم ساسىدى. وق جەتپەس جەردەن قىلىش سۇۋىرما. ٴۇيدى قوزعاساڭ كوشىرەرسىڭ، وتتى قوزعاساڭ ۇشىرەرسىڭ. شوتىنىڭ باسىن باسساڭ، سابى وزىڭە تيەر. ايران سۇراي كەلىپ، اياعىڭدى جاسىرما. قۇر قاسىق اۋىز جىرتادى. توقباعى زور بولسا، ٴكيىز قازىق جەرگە كىرەدى قالاۋىن تابسا، قار جانار. ەت ەتكە، سورپا بەتكە.

سىناۋ: تومەنگى سويلەمدەردىڭ ىشىندەگى زات-ەسىم سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

باعىڭ ارتقان شاعىندا جاپالاق سالساڭ قاز ىلەر، باعىڭ قايتقان شاعىندا بالاپان سالساڭ از ىلەر. مال باسقا بىتەر، قىنا تاسقا بىتەر. نار جولىندا جۇك قالماس، ناياق تايعا جەتكىزەر، تاي قۇنانعا جەتكىزەر، قۇنان اتقا جەتكىزەر، ات مۇراتقا جەتكىزەر. انا داڭقى مەن قىز وتەدى، ماتا داڭقى مەن ٴبوز وتەدى. اعاسى باردىڭ جاعاسى بار، ٴىنىسى باردىڭ تىنىسى بار كىسى بولعان كىسىنى كىسەسىنەن تانيمىن، كىسى بولماس كىسىنى مۇشەسىنەن تانيمىن. بۇلت الا، جەر شولا اي مەن كۇندەي، ٴار كىمگە بەردەي. ٴبيي بالاسى بيىگە ۇقسار، بيىك-بيىك تاۋعا ۇقسار؛ قان بالاسى قانعا ۇقسار، قاناتىن جايعان قازعا ۇقسار؛ باي بالاسى بايعا ۇقسار، بايلانباعان تايعا ۇقسار. قايىرىمسىز بولسا، قانىنان بەز، وتكەلسىز بولسا، سۋدان بەز؛ اسۋسىز بولسا، تاۋدان بەز؛ پايداسىز بولسا، بايدان بەز؛ پاناسىز بولسا، سايدان بەز. اسىق ويناعان ازار؛ دوب ويناعان توزار؛ بارىنەن دە قوي باعىپ، قويىرتپاق ىشكەن وزار.

ۇيەكىنىڭ تۇبىنەن ٴۇيىرىپ العان قوبىزىم، قاراعايدىڭ تۇبىنەن قايىرىپ العان قوبىزىم،

II سىن - ەسىم

ٴسوزدىڭ كەي بىرەۋلەرى نارسەنىڭ سىنىن اتايدى. ماسەلەن: جاقسى، جامان، بيىك، زور، الاسا، ۇزىن، قىسقا، تەرەڭ، تايىز، قاتتى، جۇمساق، قويىۋ، سۇيىق، باي، جارلى، جاقىن، الىس، اش، توق، ارزان، قىمبات، قالىڭ، جۇقا، زىبىرەك، كەششە، ونكىر، توپاس، سەمىز، ارىق، قاراكٴمى، جارىق، تۇنىق، بلاي، كارى، جاس، قيىن، وڭاي، اۋىر، جەڭىل، ساۋ، اۋرىۋ، اقىلدى، اقىماق، ەستى، ەسەلاك، ەسكى، جاڭا، ۇساق، ٴىرى، تازا، بلاس، ساق، سالاق، سۇم، اڭقاۋ قۋ، مەڭىرەۋ، جۋان، جىڭىشكە، اۋىر، تەكىس، جۋاس، سارالڭ، جومارت، مىرزا، جىلى، سۋىق نار، كەڭ، بۇدىر، تەگىس.

وسىنداي نارسەلەردىڭ سىنىن كورسەتەتۇن سوزدەر سىن ەسىم دەپ اتالادى. سىن ەسىمنىڭ سۇراۋى قانداي؟ ماسەلەن: جامان تورە جان الار. قانداي تورە جان الار؟ جامان تورە جان الار. ارىق اتقا قامشى جوق. قانداي اتقا قامشى جوق؟-ارىق اتقا قامشى جوق. «جامان» «ارىق» دەگەن سوزدەر «قانداي؟» دەپ سۇراعانعا جاۋاب بەرەدى جانا وزدەرى نارسەنىڭ سىنىن كورسەتەدى. وسىنداي «قانداي؟» دەپ سۇراعانعا جاۋاب بولاتۇن سوزدەردىڭ بارىدە سىن-ەسىم بولادى.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردى ايىرتىۋ قايسىسى زات - ەسىم، قايسىسى سىن ەسىم ؟.

جاقسى كىسى؛ جامان ٴىل؛ بيىك تاۋ، الاسا اعاش. ۇزىن ارقان؛ قىسقا ٴجىپ؛ تەرەڭ تەڭىز؛ تايىز كول؛ قاتتى - قۇرت؛ جۇمساق نان؛ قويىۋ قانىق؛ سۇيىق سۇت؛ باي - قازاق؛ جارلى موجىق؛ جاقىن ٴۇي؛ الىس اۋىل؛ ونكىر پىشاق؛ توپاس كىسى؛ سەمىز قوي؛ ارىق ات؛ قاراكٴمى قورا؛ جارىق ٴتۇن؛ تۇنىق سۋ؛ بلاي قاق؛ كارى تۇيە؛ جاس ايعىر؛ قيىن كۇي، وڭاي ولەڭ؛ اۋىر جوك، جەڭىل ساندىق؛ ساۋ جىلقى؛ اۋىرىۋ سيىر؛ اقىلدى بالا؛ اقىماق جىگىت؛ ەسكى ەتىك؛ جاڭا شاپان؛ ۇساق قۇم؛ ٴىرى تارى؛ تازا جۇرت؛ بلاس قورا؛ ساق ٴيت؛ سالاق قاتىن؛ سۇم بالا؛ اڭقاۋ قويشى؛ جۋان قاراعاي؛ جىڭىشكە تال؛ جىلى جاز؛ سۋىق قىس؛ تار شالبار؛ كەڭ جاعا؛ بۇدىر جەر؛ تەگىس دالا.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، سىن - ەسىم سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

اش بالا توق بالادەي ويناماي دى: قاتتى جەرگە قاق تۇرار. قايىرانتى ەرگە مال تۇرار. جامان سايعا سۋ تۇسسە، ونكەل بەرمەس كەشۋگە. باي كىسى بالپاڭ كەلەر، جارلى كىسى قالتاڭ كەلەر. جاقسى كەگەس جارتى ىرىس. ۇزىن كوسەۋ قول كۇيدىرمەس. تۇۋرا بيدە تۇۋعان جوق. اۋىرىۋ كۇلكى سۇيمەس، جۇيرىك ٴيتتى تۇلكى سۇيمەس. قىسقا ٴجىپ كورمەۋگە كەلمەس. قۇتتى قوناق كەلسە

قوي ەگىز تابار. وتكىر پەشاق قىنعا قاس؛ وتىرىك ٴسوز جانعا قاس. ارىق مالدى اسىراساڭ اۋزى، مۇرنىڭ ماي ەتەر .

قاراكۇعى ۇيدە قابان كۇكىرەيدى. كارى تۇيە، ويناقتاسا جۇرت بولادى، ارىق اتقا اۋىر قامشى دا جوق. جىرتىق ۇيگە تامشى ويناار. شابان ۇيرەك بۇرىن ۇشار. قۇرعاق قاسىق اۋىز جىرتار. قۇۋىس ۇيدەن قۇرشىقبا؛ از اسقا جاساۋىل بولما، كوب اسقا بوكەۋىل بولما. جاقىن جولدىڭ السى جامان. تەز قاسىندا قىيسىق اعاش جاتپاس.

III سان - ەسىم.

كەي سوزدەر نارسەنىڭ سانىن اتايدى. ماسالەن: ٴبىر، ەكى، ٴۇش، ٴتورت، بەس، التى، جەتى، سەگىز، توعىز، ون، ون ٴبىر، ون ەكى، ون ٴۇش، ون ٴتورت، ون بەس، ون التى، ون جەتى، ون سەگىز، ون توعىز، جيىرما، وتىز، قىرىق، ەلۋ، الپىس، جەتپىس، سەكسەن، توقسان، ٴجۇز، ٴبىر ٴجۇز، ەكى ٴجۇز، ٴۇش ٴجۇز، ٴتورت ٴجۇز، بەس ٴجۇز، التى ٴجۇز، جەتى ٴجۇز ، سەگىز ٴجۇز ، توعىز ٴجۇز، مىڭ، ون مىڭ. ٴجۇز مىڭ، ميلليون .

نارسەنىڭ سانىن سۇراعاندا نەشە؟ نەمەسە قانشا ؟ دەپ سۇرايمىز.

نارسەنىڭ ٴداڭ سانىن بىلۋگە سۇراعاندا، نەشە؟ دەپ سۇرايمىز. ماسالەن! « نەشە كىسى كەلەدى؟ » - « ٴۇش كىسى كەلەدى » . نارسەنىڭ ٴدال سانىن بىلۋگە ەمەس، شاماسىن عانا بىلۋگە سۇراعاندا، قانشا دەپ سۇرايمىز. ماسەلەن: « قانشا كۇن جۇرەسىن ؟ » - « ٴۇش ، ٴتورت كۇن جۇرەمىن » .

تويدا نەشە نەشەكىسى بولدى؟ دەپ سۇرامايدى، قانشا كىسى بولدى؟ دەپ سۇرايدى؛ ۇيتكەنى تويداعى كىسىلەردىڭ انىق سانىن بىلۋگە ەمەس، شاماسىن عانا بىلۋگە سۇرالادى . جاۋاپ بەرۋشى تويداعى كىسىلەردىڭ انىق سانىن ايتا المايد، شاماسىن عانا ايتادى؛ ماسەلەن: «ەكى ٴجۇز كىسى بولدى» دەمەيدى، «ەكى ٴجۇزدەي كىسى بولدى» دەيدى .

جوعارعى كەلتىرگەن ميسالدا: «نەشە كىسى؟» دەگەنگە «ٴۇش كىسى» دەگەن ٴسوز جاۋاپ؛ «قانشا كىسى؟ » دەگەنگە «ەكى ٴجۇزدەي كىسى» دەگەن جاۋاپ. باسقاشا ايتقاندا «نەشە» دەگەنگە «ٴۇش»، «قانشا؟» دەگەنگە «ەكى ٴجۇزدەي» دەگەن ٴسوزدەر جاۋاپ بولىپ تۇر. ٴمىنى وسى سياقتى نەشە؟، قانشا؟ ، دەپ سۇراۋعا جاۋاپ بولاتىن جانا نارسەنىڭ سانىن كورسەتەتىن سوزدەر دى سان - ەسىم دەيمىز.

ەسكەرتۋ: نەشە؟ دەگەن سۇراۋ، نەشەۋ؟ دەپ دە ايتىلادى.

داعىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى سان - ەسىم سوزدەردى ايىرتۋ .

ٴبىر كىسى، ەكى بەت، ٴۇش ومىرتقا، ٴتورت تۇيە، بەس ات، التى بالا، جەتى قارعا، سەگىز بودەنە، توعىز ٴۇي، ون بالىق، ون بەس سيىر، جيىرما-سوم، جيىرما ٴتورت ٴتيىن، وتىز تاي، وتىز التى اسىق، قىرىق جۇلدىز، قىرىق ٴۇش كۇن.
ەلۋ جىل، ەلۋ توعىز جاس، الپىس ارا، الپىس ەكى قۇرت، جەتپىس قوي، جەتپىس ٴبىر ۇلاۋ، سەكسەن جەتى قۇلاش، توقسان توعاي، توقسان توعىز تورعاي، ٴجۇز توپاي.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، سان-ەسىمنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

مىڭ قوسشىعا ٴبىر باسشى. ەكى ۇرىۋدان ٴبىي بولسا، ەل بايسال تاپپاس. ەكى كىسى قاعىسسا، ٴبىر كىسىگە ورىن بولار. ەر قارىۋى بەس قارىۋ. ٴبىر كىسى مىڭ كىسىگە ولجا سالادى. ٴبىر كۇن ٴدام تاتقانعا قىرىق كۇن سالەم. ۇيىڭدە ەكى قاتىن بولسا، ويران بولار؛ ەكى سيىر بولسا، ايران بولار. ەلۋ جىلدا ەل جاڭا. جەتەسى جامان جاس بالا، توقسانداعى شال مەن تەڭ. توعىشار-دىڭ بالاسى، جيىرما بەستە جاسىن دەر؛ ورازدىنىڭ بالاسى، ون بەسىندە باسىن دەر. جەتى اتاسىن بىلمەگەن، جەتىمدىكتىڭ سالدارى. وتىرىك ەكەۋ، شىن نەرتەۋ، جىگىت كىسىگە جەتپىس ونەردە از. ٴبىر تاۋەكەل بۇرادى مىڭ قايعىنىڭ قالاسىن؛ ٴبىر جاقسى ٴسوز بىتىرەر مىڭ كوڭىلدىڭ جاراسىن. باس ەكەۋ بولماي، مال ەكەۋ بولمايدى. بىرەۋ تويىپ سەكىرەدى، بىرەۋ توڭىپ سەكىرەدى. تورتەۋ تۇگەل بولسا، توبەدەگىنى الار؛ الاۋ الا بولسا اۋىزداعى كەتەر. سەكسەن دىڭگەن بوتالاپ، سەگىز كەلىن قومداسىن.

IV ەسىمدىك

كەي ٴبىر سوزدەردى زات-ەسىمنىڭ، سىن-ەسىمنىڭ، سان-ەسىمنىڭ ورنىنا جۇرگەندىكتەن ەسىمدىك دەيمىز؛ ماسەلەن: «نۇرمان وتىر» دەگەننىڭ ورنىنا ول وتىر دەپ ايتامىز. «مۇعالىم» دەگەننىڭ ورنىنا «مەن» دەيمىن؛ «شاكىرت» دەگەننىڭ ورنىنا «سەن» دەيمىن. مۇنداي سوزدەر كوبىنە وزگە ەسىمدەر ورنىنا جۇرەتۇن بولعاندىقتان ەسىمدىك دەپ اتالادى.

ماسەلەن، ەسىمدىك سوزدەر: مەن، سەن، ول، ٴبىز، ٴسىز، ولار، كىم، نە، قايسى، قانداي، ٴوزىم، ٴوزىڭ، ٴوزى، بۇل، ول، مىناۋ، اناۋ، ٴبىرى، ٴبارى، مەنىكى، سەنىكى، ونىكى، وزىمدىكى، وزىنىكى، وزىڭدىكى، باسقانىكى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ەسىمدىك سوزدەردى ايىرتىڭ.
ٴارى جات، بەرى جات دەمەك توسەك تارلىعى؛ سەنىكى، مەنىكى دەمەك

كوگىل تارلىعى. وزىمدىكى دەگەندە، وگىز قارا كۇشىم بار؛ وزگەندىكى دەگەندە اناۋ ـ مىناۋ ٴىسىم بار. قۇلان ٴوز قاعىنان جەرىمەس. سىيىر ٴوز ىدىلىنەن قىر ـ شا كۇقى بولادى. نە ەكسەڭ، سونى ورارسىڭ. كىم مىقتى؛ كىم ناشارى ٴمالىم بولار، تۇسكەندە توي توماعا بەلىن بۇۋىپ؛ ٴۇيدىڭ جىلى ـ سۋىعى قىس كەل ـ گەندە بىلىنەر؛ كىسىنىڭ الىس جۇۋىعى ٴىس كەلگەندە بىلىنەر. اتتىڭ ٴبارى ٴبارى تۇلپار ەمەس، قۇستىڭ ٴبارى سۇڭقار ەمەس ەسىز دەگەن ادەب، ٴبىز دەگەن كومەك. بۇگۇن ايدىڭ نەشەسى؟ قارا قايسى؟ قان قايسى؟ ەلدى ويلاعان جان قايسى؟ كىسىنىڭ جەرىن جەرلەنسەڭ، سۇنىڭ جىرىن جىرلارسىڭ. ونى تاستاپ مۇنى الدىڭ، بۇدان تاعى قۇر قالدىڭ. ٴوزى قانداي بولسا، ٴسوزى سونداي. سەن سۇڭقارسىڭ، مەن قۇۋ مىن. ساعان دۇسپان ماعان جاۋ. جىلقىدا تۇلپار سەن ەدىڭ، جىگىتتە سوڭقار مەن ەدىم. سەن استىمدا ساۋ تۇرساڭ، قىدىرا جالدى قىل قۇيرىق، سەنەن وزباس دەپ ەدىم. بۇل ٴسوزدىڭ ٴبارىدە ىراس ەمەس جالعان.

٧ ەتىستىك

كەي سوزدەر نارسەنىڭ ىستەيتىن ٴىسىن اتايدى: ماسەلەن: ارت، تارت، ال ۇر، سابا، سوق، قورق، كۇرەس، ماڭىرا، سوك، ٴسۇز، تاستا، شىق، جىق، اس، ال، ٴتوز، كوز، قاق، قادا، كىر، توك، وكسى، تاڭدا سەسكە، ۇلى، ولشە، كەب، ٴبىل، سەز، بەر باس، ۇستا، ۇر، ٴتىي، وي، كۇت، تىلە، تۇر، ور، ساق، جاب، جەك، بار، بار، كەت، قارا، تارا، جالا. قۇي، تاب، قوي، توي، سوى، جوي، جۇۋ، بۇۋ، قۇۋ، جىي، تىي، قىي. ٴبىي، كىي. مۇنداي سوزدەر ەتىستىك ٴسوز دەپ اتالادى.

ەتىستىك سوزدەردىڭ سۇراۋى نە ەتىپتى؟ نە ىستەمەك؟ نەقىلماق؟ نە بولماق؟ ەتىستىكتىڭ جالپى سۇراۋى نە ەتىپتى.

مىيسال: «قار جاۋادى، كەتەدى»، «قار نە ەتەدى؟» . «جاۋادى». «قار نە ەتەدى؟»ـ«كەتەدى». «قوي ماڭىرايدى، تۇيە بوزدايدى؟»، «قوي نە ىستەيدى؟»ـ«ماڭىرايدى»، «تۇيە نە ىستەيدى؟»ـبوزدايدى». «كۇن كۇركىرەيدى». كۇن نە قىلادى ؟»ـ«كۇركىرەيدى» . «وت ٴسوندى، ەل جاتتى». «وت نە قىلدى؟»ـ«ٴسوندى». «ەل نە قىلدى؟»ـ «جاتتى». «جاس وسەر، جارلى بايىر»، «جاس نە قىلار؟»ـ«وسەر»، «جارلى نە قىلار؟»ـ«بايىر». «جاۋادى»، «كەتەدى» ، «ماڭىرايدى» ،

«بوزدايدى»، «كۇركىرەيدى»، «جاتتى»، «ٴسوندى»، «وسەر» «بايىر»
دەگەن سوزدەر نە ەتەدى؟ نە ىستەيدى؟ نە قىلادى؟ دەب سۇراعانعا جانا
ۇزدەرى ىستەگەن ىستەردى اتايتۇن سوزدەر. سونداي نە ەتبەك؟ نە ىستەمەك؟
نە قىلماق؟ دەگەن سۇراۋلارعا جاۋاب بولاتۇن سوزدەر. ٴبارىدە ەتىستىك بولادى.

داعلاندىرىۋ. تومەنگى سويلەمدەردىڭ ىشىندەگى سوزدەردى ايىرتىڭ.
قايسىسى زات – ەسىم، قايسىسى ەتىستىك؟

گىسى سويلەيدى؛ تويە بوزدايدى؛ ٴيىت ۇرەدى؛ قوي ماڭىرايدى؛ قوزى
جامىرايدى؛ بالا وينايدى؛ مەن جۇرەمىن؛ سەن جۇرەسىن؛ ول جۇرەدى؛ بۇل وقىب
وتىر؛ ٴبىرمان كۇلىب تۇر؛ نۇرمان جىلاب تۇر؛ جەل سوعىب تۇر؛ بۇۋ بۇرقىراب
تۇر؛ كوكتى بۇلت تۇرلادى؛ گۇن شىقتى، تۇمان سەرپىلدى؛ جۇرت وياندى؛
توسەكتەن تۇردى؛ مال ٴوردى، ورىسكە كەتتى؛ نۇرمان كيىندى، جۇۋىندى،
شاي ٴىشتى، كىتابتارىن الدى، وقۋعا كەتتى. جاز بولدى، قار ەرىدى. سۇۋلار
اقتى؛ وزەندەر تاستى. ەل قىستاۋدان شىقتى. جەر كوگەردى؛ مال تويىندى.
مالشى مال باعادى. جىرشى ولەڭ ايتادى؛ دومبىراشى كۇي تارتادى. ەگىنشى
ەگىن ەگەدى. قاتشى قاعاز جازادى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىب ەتىستىك سوزدەردىڭ استىن
سىزىب كورسەتىڭدەر.

قۇس بالاسى قىرىمعا قارايدى، ٴيىت بالاسى جىرىمعا قارايدى. كۇن جازعا
اينالدى، ەت ازعا اينالدى. ساي سايعا قۇيادى، باي بايعا قۇيادى.
وڭقا ويمىن بۇزار، تەنتەك جيىمىن بۇزار. كوب ازعا قىلعان زورلىعىن ايتادى، از
كوبتەن كورگەن قورلىعىن ايتادى. جىرتىق تەسىككە كۇلەدى. تەز قاسىندا
قيسىق اعاش جاتبايدى. شارىۋا جاز جازىلادى، قىس قىسىلادى. ۇيالماعان
ولەگشى بولار، ەرىنبەگەن ەتىكشى بولار. باق-باق ەتكەن تەكەنى، قىس تۇس-
كەندە كورەرمىز؛ باتىرسىنعان جىگىتتى ٴىس تۇسكەندە كورەرمىز. جەر تاۋسىز
بولمايدى، ەل داۋسىز بولمايدى. ٴۇيدى قوزعاعان كوشىرەر، وتتى قوزعاعان
وشىرەر. قۇر قاسىق اۋىزجىرتار. سيىر سۇۋدان جەرىيدى، سۇۋ سيىردان جەرىيدى.
ەسەك تۇيە بولمايدى، سيىر بيە بولمايدى. جاقسى ايعىردىڭ ٴۇيىرىن ات
جاقتايدى. اتالى ٴسوزدى ارسىز قايىرار. مال كوتەرەر ٴولىمدى، دوس كوتەرەر
كوڭىلدى. بىرلىك بولماي، تىرلىك بولماس. جاۋعا جانىڭدى بەر، سىرىڭدى
بەرمە. قىلىش جاراسى بىتەر، ٴتىل جاراسى بىتبەس. ەل ۇرىسىز بولماس، تاۋ
ٴبورىسىز بولماس. وردالى قۇلان اقساعىن بىلدىرمەس. جالت-جۇلت ەتەدى، جالماب
جۇتادى. قارا سيىرىم قاراب تۇر، قىزىل سيىرىم جالاب تۇر.

РК
19592

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КазССР им. А. С. Пушкина
ИНВ. № 095649

شلاۋ سوزدەر.

آ-ۇستەۋ.

كەي سوزدەر باشقا سوزدەردىك ماعاناسىن تولتىرىۋ ۇشىن ۇستەۋ بولادى. ماسەلەن: «ارەك كەلدىم» دەگەندە «ارەك» دەمەسەمدە كەلگەنىم كورىنىب تۇر. ئبىراق، «ارەك»دى قوسقاندا كەلگەندىك ۇستىنە قالاي كەلگەندىك كورىنىب تۇر. «ئابدان ئىشتىردى» دەگەندە «ئابدان» دەمەيدە ىشتىرگەندىك كورىنىب تۇر؛ ئبىراق قالاي ىشتىرگەندىك كورىنبەيدى. «ئىشتىردى»نىك ۇستىنە «ئابدان» دەگەن ئسوز جامالسا، قالاي ىشتىرگەندىگىدە كورىنەدى، «ئدوب ئتىيدى» دەگەندە تىيگەندىگى «ئدوب» دەب ايتىباساقتا كورىنەدى؛ ئبىراق قالاي تىيگەندىگىدە كورىنبەيدى؛ «ئدوب» دەگەن ئسوزدى قوسىب ايتساق قالاي تىيگەندىگىدە كورىنەدى. «ول ئارى كەتتى»، «مەن بەرى كەلدىم» دەگەندە «ئارى»، «بەرى» دەگەن ئسوزدەردى ايتىباساقتا ونىك كەتكەندىگى، مەنىك كەلگەندىگىم كورىنىب تۇر. ئبىراق ونىك قايدا كەتكەندىگى، مەنىك قايدا كەلگەندىگىم «ئارى»، «بەرى» دەگەن ئسوزدى ايتىباساق كورىنبەيدى سونداي-اق «بۇرىن ادام از، جەر كەك بولعان؛ ەندى ادام كوب، جەر تار بولدى» «بۇرىن» دەگەن ئسوزدى ايتىباساقتا ادام از بولعانى. جەر كەك بولعانى كورىنىب تۇر؛ ئبىراق ادام قاشان از بولعانى، جەر قاشان كەك بولعانى كورىنبەيدى. «بۇرىن دەگەن ئسوزدى قوسىب ايتساق، قاشان از بولعاندىعى كورىنىب، ئسوزدىك ماعاناسى تولىقتالادى. «ەندى» دەگەن ئسوزدى ايتىباي «ادام كوب، جەر تار بولدى» دەسەكدە ادام از، جەر تار بولعاندىعى كورىنەدى. ئبىراق قاشان سولاي بولعاندىعى كورىنبەيدى. «ەندى» دەگەن ئسوزدى قوسىب ايتساق، ادام قاشان از بولعاندىعى، جەر قاشان تار بولعاندىعى انىق كورىنىب ئسوزدىك ماعاناسى تولىقتالادى.

وسىنداي ئسوز ۇستىنە قوسىلىب ئسوزدىك ماعاناسىن تولىقتىراتىن سوزدەردى ۇستەۋ دەيمىز.

كوبىنەسە ۇستەۋ ئسوز ورنىنا باسقا سوزدەر، نە باسقا سوزدەن تۋىندى ۇستەۋ سوزدەر جۇرەدى. ناعىز تازا ۇستەۋ سوزدەر قازاق تىلىندە از. ۇستەۋ سوزدە، تۋىندى ۇستەۋ سوزدە، ۇستەۋ ئسوز ورنىنداعى باسقا سوزدە ئبارى سۇراۋدان

بىلىنەدى قالاي؟ قاشان؟ قايدا؟ دەگەن سوزدەرگە جاۋاپ بولىپ ايتىلاتىن سوزدەردىڭ ٴبارى‌دە يا ۋستەۋ ٴسوز، يا سونىڭ ورنىنداعى تولەۋ ٴسوز.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، ۋستەۋ سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

كەشە ىستىق بولدى، بۇگۇن جاڭبىر بولىپ تۇر. بىلتىر قار ەرتە كەتتى، ٴبىيىل كەش كەتتى. مانا باسىم اۋىرىپ ەدى، وسى كەزدە اۋىرعانىن قويدى. دۇركىن-دۇركىن ٴيىت ۇرىپ جاتتى.

سوڭىرا بارىپ كەلەرمىن. باياعىدا ٴبىر باي بولعان ەكەن. ات ارتىنان اۋلاق ٴجۇر. نۇرمان كىتابىتى جىلدام وقىپ شىقتى، ٴبىرمان شابان وقىيدى.

ەكى كىسى اۋىل سىرتىندا وڭاشا سويلەسىپ تۇر ەكەن. انا كىسى ارمان بارا جاتىر، مىنا كىسى بەرمەن كەلە جاتىر. اندا-ساندا ايناقتاعان داۋىس ەستىلەدى. ەكەۋىمىز جۇزبە-ٴجۇز سويلەستىك. وسى ٴسوزىمىزدى ادەيى اۋىزما-اۋىز ورنىنا ايت. قۇس كەش كەلدى. ەكەۋى دالاعا بىرگە شىقتى. اۋىلعا تاياۋ كەلىپ، جاياۋ ٴجۇردى. بىرگە كەلىپ، باسقا كەتتى. «بۇگۇن ويناپ-ايىن، ەرتەڭ وقىرمىن» دەپ جالقاۋ بالا ايتادى؛ «بۇگۇن وقىيمىن، ەرتەڭ وينارمىن» دەپ ىسكەر بالا ايتادى.

II دەمەۋ

دەمەۋ دەگەنىمىز ەكى ٴسوزدىڭ ياكي سويلەمنىڭ اراسىن جالعاستىرۋعا دەمەۋ بولاتىن سوزدەر؛ ماسەلەن: «مەن‌دە سەن‌دە سوندا بولدىق»، «ول وقىدى‌دا، جازدى‌دا».

«دە»، «دا» دەگەن سوزدەر ەكى اراسنداعى جۇيەسىن كەلتىرىپ، جالعاستىرۋعا دەمەۋ بولىپ تۇر.

«نە ول تۇرار، نە مەن تۇرار مىن»، «بۇل جۇمىس نە بىتەر، نە بىتپەس، نەمەسە وسى كۇيىندە قالار».

«نە»، «نەمەسە» دەگەن سوزدەر باسقا ٴسوزدىڭ اراسنداعى جۇيەلەرىن كەلتىرىپ. جالعاستىرۋعا دەمەۋ بولىپ تۇر. «مەن ساعان ۇرىستىمبا؟ ايتپەسە سوكتىمبە؟ نەمەسە سوقتىمبا؟» بالاڭ قازاقشا وقىيما؟ ورىسشا وقىيما؟ الدە ٴتىپتى بوسقا جۇرمە؟» «با»، «بە»، «ما»، «مە»، «الدە»، «ايتپەسە»، «نەمەسە» دەگەن سوزدەر باسقا سوزدەردىڭ اراسنداعى جۇيەسىن كەلتىرىپ، جالعاستىرۋ ٴۇشىن تۇر.

دەمەۋ سوزدەر قازاق تىلىندە از. ونىڭ‌دا كوبى باسقا سوزدەن شىققان تۇۋىندى دەمەۋلەر؛ ماسەلەن: ۇيتكەنى، سۇيتكەنى، ۇيتسەدە، بۇيتسەدە، سۇيتسەدە، ايتسەدە، ايتپەسەدە، بۇيتپەسە، نەمەسە، ٴبارى تۇۋىندى دەمەۋلەر.

سىناۋ: تومەندەگى سويلەمدەردى كوشىرىپ، ىشىندەگى دەمەۋ سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

ول ساعان الدە كۇيەۋ، الدە قۇدا، (سۇيەمەيدى قوي اتاۋلى مەنى جۇدا) يا بولەك، يا جيەنىڭ، يا ناعاشىڭ، ايتەۋىر ساعان ۇقساس ەدى ودا. ادامدا، ۇشقان قۇستا، جۇرگەن اڭدا، جۇمىسسىز تەك تۇرعان-ٴىش ٴبىر جاندا، مەن بۇگۇن ساباقتا بارا الماىم جوق؛ ۇيتكەنى باسىم اۋىرعان ەدى. باسىڭ اۋىرعان شىعار، سۇيتسەدە ساباقتان قالعانىڭ جاراماعان ەكەن. الدە مەن سىلاپ، سىپپاي، باقبادىم با؟ بولماسا، جەمەن قىسىپ ساقتادىم با؟ ايتپەسە ابىز ەلدەرىڭ ٴىشاندى ەمەس پە؟ جىبەكتەن تىزگىنىڭدى تاقپادىم با؟ وقىمادىڭ، قوي باقتىڭ سۇيتكەندە سەن نە تاپتىڭ؟ قالاعا بالالاڭدى جىبەر، ٴوزىڭ بارىپ كەل. ۇيتسەدە، بۇيتسەدە ٴىش نارسە ونەتۇن ەمەس. بەرەدى دەپ ويلايمىن، سۇيتسەدە سۇراپ كور. ٴبىر ٴمانىسى بار شىعار، ايتپەسە نەگە جازباسىن. ول ساعان ۇرسار، ايتسەدە ٴازىر بارىۋ كەرەك. ول سەنىڭ ارىزىڭدى جازىپ بەرمەس، ۇيتكەنى ارىز جازبايتۇن ادام.

III جالعاۋلىق.

كەي سوزدەر جالعاۋ ورنىنا جۇرەدى جانا جالعاۋلار سياقتى، باسقا سوزدەردىڭ شىلاۋىندا تۇرماسا، ٴوز الدىنا ماعانا شىقبايدى. سونداي سوزدەردى جالعاۋلىق دەيمىز.

جالعاۋلىق سوزدەر قازاق تىلىندە ٴتىپتى از، مىسالى: مەن، ٴۇشىن، ارقىلى، تاعىرىپتى، تۋۋرالى.

«مەنەن» الدىنداعى دىبىستىڭ تۇرىنە قاراي «بەنەن» بولىپ ايتىلادى، قىسقا تۇرىندە مەن، «بەن» بولىپ ايتىلادى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ. جالعاۋلىق سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

كۇشتى مەن كۇرەسپە، باي مەنەن تىرەسپە. وت بەن ويناما، كۇيەرسىڭ، بالا مەن ويناما، شارشارسىڭ. بۇلاردىڭ داۋى جەر تاقىرىپتى، ولاردىڭ داۋى جەسىر تاقىرىپتى. قابارىڭدى تەلگىرام ارقىلى الدىم، قاتتى پوشتا ارقىلى الدىم. مەن جازبايمىن ولەڭدى ەرمەك ٴۇشىن، جوق-بىلىردى ەرتەگىنى تەرمەك ٴۇشىن. ات تۋۋرالى ٴسوزدى قىسقارتالىق. قول مەن ىستەگەندى، موين مەن كوتەرەدى. تاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر.

IV ۇداعاي ٴسوز

كەي سوزدەر باسقا سوزدەردەن وڭاشا، ۇداعاي ايتىلادى. ماسەلەن: اپىرىم اي! شوشىپ كەتتىم عوي، اي ـ قاي، قاي! جانىم جاڭاراپىس تابتى عوي. اي ـ قاي مەنىڭ ٴوز ٴۇيىم، كەڭ سارايىم بوز ٴۇيىم. ٴاللى ـ اللدي، اق بوبەم، پاي ـ پاي! قالاي اياڭدايدى؛ اۋ ـ قاۋ: دەپ داۋىستاپ ەدى، سيىر موڭىرەدى. تارىس ـ تۇرىس! ەتكەن مىلتىقتىڭ داۋىسى ەستىلدى. سوراپ ـ سوراپ! دەگەن داۋىس قۇلاعىما كەلدى. اپىرىم ـ اي! اي ـ قاي! ٴاي ٴاللى ـ اللدي، پاي ـ پاي! اۋ ـ قاۋ! تارىس ـ تۇرىس! سوراپ سوراپ! ۇسىلاي ايتىلاتىن سوزدەردى ۇداعاي سوزدەر دەيمىز.

ۇداعاي ٴسوز قازاق تىلىندە كوپ، قۋانىش، رەنىش، كۇيىنىش، اقايىن، جان كۇيزەلگەندە، ٴتان كۇيزەلگەندە جان راقات تاپقاندا، ٴتان راقات تاپقاندا، شىعاتىن دىبىستار، داۋىستار، ايتىلاتىن سوزدەر، قايۋاندارعا ايتاتىن سوزدەر، داۋىستار، شاقىرىۋلار بارى ۇداعاي ٴسوز تابىنا كىرەدى.

ماسەلەن! ۋۋ! ا! ۇيباي ـ اي! جانىم ـ اي! قۇدايىم ـ اي! اپىرىم ـ اي! اۋ ـ ۇتاعاسى ـ اۋ! اپىرىم ـ اۋ! ال! اي ـ قاي، قاي! ە ـ ە، ە! ۇي تاڭىر ـ اي! كوس ـ كوس! قۇر ـ قۇر! قوش ـ قوش! قۇرۋۋ! شورە ـ شورە! اۋ ـ قاۋ! سوراپ ـ سوراپ! شاۋىم ـ شاۋىم! كا ـ كا! شوك ـ شوك! اۋكىم ـ اۋكىم! ۇك! مىش ـ مىش! ايت ـ ايت! تارىس ـ تارىس! دۇڭك ـ دۇڭك! سىقىر ـ سىقىر! تىرىس ـ تىرىس! سىلدىر ـ سىلدىر! كۇلدىر ـ كۇلدىر! تىق ـ تىق! كۇمپ ـ كۇمپ! سارت ـ سۇرت! قارىق ـ قارىق! شىق ـ شىق! شىر ـ شىر! قاڭق ـ قاڭق! پىس ـ پىس!

سىناۋ: تومەندەگى سويلەمدەردى كوشىرىپ، ىشىندەگى ۇداعاي سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

الاقاي! اكەم كىتاپ اكەپ بەردى ۇيباي! كوزى الىپ كەتتى. بۇقورلانقا قالاي شىدارسىن، ۇيباي! ۋۋ! جاڭا ادام بولدىم عوي. جارىقتىق ـ اۋ! نە ىستە دەيسىن! ۇي تاڭىرى ـ اي! جوق ٴسوزدى ايتقان نەسى. اپىرىم ـ اۋ؛ مىنا بالا تالاسادى. ۇيباي ـ اۋ! قۇداي ـ اۋ! مىناسى كىم ەدى بىە، بىە؛ ماناعى كورگەن ادامىم سول ەكەن عوي. قوي! جاي ۇتىرشى. كوس ـ كوس جانۋار، «اۋكىم ـ كىم» دەپ ەدى، سيىر تىپىرلاعانىن قويدى. «سوراپ ـ سوراپ» دەگەن داۋىستى ەستىپ تۇيەلەر قۇدىققا كەلدى. ارباعا سيىر سۇيكەنىپ جاتىر، «ۇك!» دەشى. تۇيە تۇرىپ كەتەر «شوك ـ شوك» دەپ تۇرعىسىن. قامىس ىشىنەن تارىس ـ تۇرىس ەتكەن مىلتىق شىقتى. كۇمپ ـ كۇمپ! ٴپىسپ ـ ٴپىسپ سابادان قىمىز قۇيدى كۇلدىر ـ كۇلدىر! كىسىنەتىپ، كۇرەك ىستەگەن بارما ەكەن؟ ال كەلدىك جامان جەرگە ەندى ساتان. اي ـ قاي! مەنىم ٴوز ۇيىم.

قورىتىۋ.

ٴسۆيتىب ٴسوز تۆلعاسىنا قاراي بەسكە بولىنەدى:

1) نۆبىر ٴسوز.
2) تۆۋىندى ٴسوز (تۆۋعىن ٴسوز).
3) قوس ٴسوز.
4) قوسالقى ٴسوز.
5) قوسىمشالار.

سوزدەر ماعاناسىنا قاراي توعىز تابقا بولىنەدى:

1) زات-ەسىم
2) سىن-ەسىم.
3) سان-ەسىم.
4) ەسىمدىك
5) ەتىستىك،

} ەسىمدەۋش } اتاۋسوزدەر.

6) ۆستەۋ (ۆستەۋدىش)
7) دەمەۋ (دەۋمەدىش)
8) جالعاۋ (جالعاۋىش)
9) وداعاي (ەلىكتەۋىش، لەبتەۋىش)

} شىلاۋ سوزدەر

تاسىمال.

جازىب كەلە جاتقاندا جول اياعىندا ورىن از قالىب، ٴسوز سىيمايتۇن بولسا ول سوزگە تاسىمال كەرەك، ياعىني ٴسوزدى ەكى ٴبولىپ، ٴبىر بولەگىن سول جولدا قالدىرىپ، ەكىنشى بولەگىن كەلەسى جولعا اسىرىۋ كەرەك. تاسىمال ٴۇشىن اۋەلى ٴسوزدى بۋىنعا ٴبولىۋ، سىيماعان بۋىنداردى كەلەسى جولعا اسىرىۋ. بۇل تۋرالى ەرەجە مىناداي:

1) تاسىمالداعاندا ٴار بۋىن بولىنبەي، نە تۇتاس قالادى، نە تۇتاس اسىرىلادى، ماسەلەن: جول اياعىندا «شاقىرعانعا» دەگەن ٴسوز تۇتاس سىيمادى؛ نە ىستەۋ كەرەك؟ ٴسوزدى دۇرىستاپ بۋىنعا ٴبولىۋ كەرەك. «شا-قىر-عان-عا» «شا» بۋىندى قالدىرىپ باسقالاردى كەلەسى جولعا اسىرىۋعا بولادى. نە «شاقىر» دەگەن بۋىنداردى. قالدىرىپ، «عانعا»نى اسىرىۋعا بولادى، نەمەسە «شاقىرعان» دەگەنگە دەيىن قالدىرىپ، „عا“نى اسىرىۋ كەرەك.

„شاق» دەپ ٴبولىپ، قالعانىن اسىرساق „شاقىرعا“ دەپ ٴبولىپ „نعانى اسىرساق دۇرىس بولمايدى. نەگە دەسەڭ: ەرەجە بويىنشا بۋىن بولىنبەسكە ٴتيىس، مۇندا بۋىندار ءبولىنىپ تۇر، „شاق» دەپ بولگەندە «قىر . . .» بۋىنى ەكى ٴبولىنىپ تۇر؛ «شاقىرعا» دەپ بولگەندە «عان»بۋىن ەكى ٴبولىنىپ تۇر.

2) جالعىز قارىپ بۋىن بولا تۇرسادا قالىنبايدىدا، اسىرىلمايدىدا؛ ماسەلەن: «اعالار» دەگەندە باس بۋىن جالعىز «ا». بۇل «ا» ٴوز الدىنا بۋىن بولا تۇرسادا قالىنبايدى ماسەلەن، «ا»نى عانا قالدىرىپ، باسقا بۋىنداردى كەلەسى جولعا اسىرمايمىز. ٴسويتىپ، جولعا سىيمايتۇن ءسوزدى تاسىمالداۋ ٴۇشىن نە ىستەۋ كەرەك؟

اۋەلى ءسوزدى بۋىنعا دۇرىس ٴبولىۋ؛ ەكىنشى ٴبىر، بۋىندى بولمەي تۇتاس كۇيىندە اسىرىۋ؛ ٴۇشىنشى جالعىز قارىپتى بۋىن بولا تۇرسادا، قالدىرماي كەلەسى جولعا اسىرىۋ،

سىنار: ار ءتۇرلى سوزدەردى الىپ تاسىمالداتىۋ.

سىگى.